

STUDII ȘI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 72 – 2021

1–4

SUMAR

STUDII

RENATA-GABRIELA TATOMIR, Un fragment de sarcofag egiptean din colecția Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”	5
GABRIELA FILIP, Geme romane în context medieval și modern	57
GHEORGHE ALEXANDRU NICULESCU, Genetics and archaeology: how interdisciplinary practices lead to the racialization of ancestry.....	75
LETIȚIA COSNEAN NISTOR, Castelul Bethlen din Criș (jud. Mureș) în arhiva Direcției Monumentelor Istorice	109
ANDREI MĂGUREANU, ADINA BORONEANȚ, DESPINA MĂGUREANU, MEDA TODERAȘ, Reidentificarea unui monument bucureștean: capela Palatului Știrbey de pe Calea Victoriei	137

NOTE ȘI DISCUȚII

DRAGOȘ MĂNDESCU, CRISTIAN EDUARD ȘTEFAN, Un pumnal cu nervură mediană pronunțată de la Hârtiești (jud. Argeș)	165
IULIAN BÎRZESCU, O inscripție în alfabet atic pe un fragment ceramic de la Histria	177
DRAGOȘ HĂLMAGI, <i>Epigraphica tomitana</i> (II).....	183
FLORINA PANAIT-BÎRZESCU, Un relief cu reprezentarea lui Herakles de la Histria	201

CRONICA VIETII ȘTIINȚIFICE

CONSTANTIN C. PETOLESCU, Cronica epigrafică a României (XL, 2020)	209
---	-----

IN MEMORIAM

Gheorghe Baltag (<i>Radu Harhoiu</i>).....	257
Alexandru Avram (<i>Mircea Victor Angelescu</i>).....	261

SCIVA, tomul 72, nr. 1–4, București, 2021, p. 1–280

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

Ion Mareș, Siret – „Dealul Ruina”. Așezarea fortificată din epoca timpurie a fierului. Cu un studiu despre cultura Gáva-Holíhrady în Podișul Sucevei de Attila László, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, Brăila, 2019, 461 p. (Carol Kacsó)	267
Ioan Stanciu, Malvinka Urák, Adrian Ursuțiu, O nouă așezare medievală timpurie din partea sud-vestică a României – Giarmata – „Baraj”, jud. Timiș. Alături de o examinare a locuirii medievale timpurii din Banatul românesc (secolele VII–IX/X), Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 18, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021 (Erwin Gáll, Florin Mărginean)	272
ABREVIERI	277

ÉTUDES ET RECHERCHES
D'HISTOIRE ANCIENNE
ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 72 – 2021

1–4

SOMMAIRE

ÉTUDES

RENATA-GABRIELA TATOMIR, An Egyptian fragment of sarcophagus in the collection of the “Vasile Pârvan” Institute of Archaeology	5
GABRIELA FILIP, Roman gemstones in medieval and modern context	57
GHEORGHE ALEXANDRU NICULESCU, Genetics and archaeology: how interdisciplinary practices lead to the racialization of ancestry.....	75
LETIȚIA COSNEAN NISTOR, The Bethlen noble residence from Criș (Mureș county) in the Historical Monuments Direction Archive	109
ANDREI MĂGUREANU, ADINA BORONEANȚ, DESPINA MĂGUREANU, MEDA TODERAȘ, The reidentification of a monument in Bucharest: the Chapel of the Știrbey Palace on Calea Victoriei	137

NOTES ET DISCUSSIONS

DRAGOȘ MĂNDESCU, CRISTIAN EDUARD ȘTEFAN, A dagger with prominent midrib from Hârtiești (Argeș county)	165
IULIAN BÎRZESCU, An Attic ceramic inscription from Histria.....	177
DRAGOȘ HĂLMAGI, <i>Epigraphica tomitana</i> (II).....	183
FLORINA PANAIT-BÎRZESCU, A relief depicting Herakles from Histria	201

CHRONIQUE SCIENTIFIQUE

CONSTANTIN C. PETOLESCU, Cronique épigraphique de la Roumanie (XL, 2020).....	209
---	-----

IN MEMORIAM

Gheorghe Baltag (<i>Radu Harhoiu</i>).....	257
Alexandru Avram (<i>Mircea Victor Angelescu</i>).....	261

COMPTE RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES

Ion Mareş, Siret – „Dealul Ruina”. Aşezarea fortificată din epoca timpurie a fierului. Cu un studiu despre cultura Gáva-Holíhrady în Podişul Sucevei de Attila László, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, Brăila, 2019, 461 p. (Carol Kacsó).....	267
Ioan Stanciu, Malvinka Urák, Adrian Ursuţiu, O nouă aşezare medievală timpurie din partea sud-vestică a României – Giarmata – „Baraj”, jud. Timiş. Alături de o examinare a locuirii medievale timpurii din Banatul românesc (secolele VII–IX/X), Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 18, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021 (Erwin Gáll, Florin Mărginean).....	272
ABRÉVIATIONS.....	277

CASTELUL BETHLEN DIN CRIȘ (JUD. MUREȘ) ÎN ARHIVA DIRECȚIEI MONUMENTELOR ISTORICE

LETIȚIA COSNEAN NISTOR*

Rezumat: Castelul Bethlen din satul Criș a făcut obiectul mai multor campanii de cercetări arheologice și de arhitectură, preliminară lucrărilor de restaurare din anii 1965, 1974–1977 și 1992–1998. Doar o mică parte din aceste studii preliminare au fost și publicate. Dosarele păstrate în *Colecția Direcției Monumentelor Istorice* a arhivei Institutului Național al Patrimoniului (București) conțin însă o documentație impresionantă, întinsă pe parcursul a patru decenii, care ne permite reconstituirea unor elemente de topografie a monumentului original. Extrem de dezbătute și contestate aproape unanim în literatura de specialitate, intervențiile de restaurare au suferit sincope pe parcursul lucrărilor, din care cea mai importantă a fost sistarea lor în 1977, prin desființarea Direcției Monumentelor Istorice, și reluarea lor abia în anii '90. Degradările și pierderile de material suferite pe parcursul a peste două decenii de abandon au fost puse prea ușor pe seama acestor intervenții, fiind catalogate drept iresponsabile, tendențioase și falsificatoare. Articolul de față își propune o sinteză cronologică a intervențiilor și a cercetărilor corelate acestora, așa cum se desprinde din documentele de arhivă și din lectura actuală a monumentului (aflat în cursul unui nou proces de restaurare), care să recupereze și să valorifice informații relevante despre arhitectura și istoria acestuia.

Cuvinte-cheie: arhiva Direcției Monumentelor Istorice, castelul Bethlen din Criș, cercetări arheologice, releeve de arhitectură, restaurări

Ansamblul curții nobiliare din Criș (*Keresd* – magh., *Kreisch* – germ.) a devenit în istoria arhitecturii o emblemă a Renașterii din Transilvania. Folosirea sa neîntreruptă drept reședință a familiei Bethlen pe parcursul a cinci secole îi conferă în plus valoarea rară de monument depozitar al unui *modus vivendi* manifestat în timp prin tradiții, cutume și mode culturale diferite. Acest conglomerat organic de suprapuneri, extinderi, modificări a fost brutal întrerupt la începutul secolului al XX-lea, prin dezmembrarea unei structuri sociale tradiționale și a relației sale cu proprietatea¹.

---

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: letitiacosnean@gmail.com.

¹ Dramaticul proces de naționalizare a fost însoțit, adesea, de vandalizarea și, uneori, de ruina construcțiilor și nu a ocolit nicio reședință sau familie nobiliară din România, indiferent de etnie, religie sau vechime. Pentru o imagine sintetică a perioadei și a efectelor asupra patrimoniului arhitectural al nobilimii, vezi Burnichioiu 2017.

Aflat la o distanță de 17 km sud-vest de orașul Sighișoara, în relativă apropiere de cumpăna apelor dintre valea Târnavei Mari și valea Hârtibaciului, satul Criș este atestat documentar încă din secolul al XIV-lea², iar la mijlocul secolului al XV-lea apar primele mărturii scrise referitoare la construcțiile familiei Bethlen în teritoriu³, confirmate cronologic prin descoperirile arheologice⁴.

Incinta rectangulară, fortificată la colțuri cu turnuri din cărămidă, de tipul bastioanelor italienești vechi domină colina din mijlocul satului Criș printr-o arhitectură de cetate⁵. De altfel, arhitectura reședințelor fortificate din Transilvania premodernă este în mod decisiv influențată de arhitectura militară⁶, elementele de fortificare fiind reproduse în variante mult abbreviate în cadrul castelelor. Astfel, turnurile de colț ale reședinței nobiliare din Criș au adoptat formele specifice fortificațiilor bastionare italiene (bastioane cu planimetrie romboidală, de tip pană), dar cu dimensiuni mult mai mici și cu interiorul gol, asemenea turnurilor de artilerie, având două niveluri de apărare, metereze duble și *machicoulis*. În colțul de nord-est al incintei, bastionul înveșmântează până la nivelul primului etaj un turn octogonal, o structură care precedă inelul de fortificație⁷. Alipit acestui turn, pe latura nordică, respectiv estică se înalță alte două corpuri de clădire, rezultatul unor etape distincte, dar înglobate în această incintă unitară care se mai păstrează și astăzi. Intrarea se realiza prin intermediul unui portal amplasat pe latura nordică a zidului de incintă, care, însă, va cădea victima unei fragilități a terenului de fundare, asemenea porțiunii vestice a corpului nordic și a turnului de colț nord-vestic.

Cea mai veche componentă arhitecturală a ansamblului este poziționată în interiorul incintei, în partea de sud-vest și cuprinde donjonul circular desfășurat pe patru niveluri și un corp de clădire alipit acestuia. Acest nucleu constructiv reprezintă accentul compozițional al curții principale. O scară monumentală, decorată odinioară cu balustrii renascentiști și stâlpi sculptați de piatră, permite accesul către spațiile

² Mențiunile documentare – „*sacerdos de villa Crys*”, „*capitulum de Crizd*” (1309) – arată că acest sat, relativ îndepărtat de principalele rute medievale, avea deja o structură ecleziastică importantă. Vezi Suciuc 1967, p. 176; Iosipescu, Iosipescu 1999, p. 68.

³ Entz 1996, p. 536.

⁴ Dumitrache 1997, p. 287.

⁵ Istoricul și eseistul francez Auguste de Gérando, aflat într-o călătorie de documentare în Transilvania, în preajma anului 1840, mărturisește că, în fața castelului Bethlen din Criș, îi părea că se află, mai degrabă, în fața unei cetăți decât a unei reședințe nobiliare (de Gérando 1845, p. 201).

⁶ P. Kovács 2011; Sebestyén 1987, p. 37; Anghel 1972, p. 124. În același timp, și modelul italian de *palazzo in fortressa*, de o largă răspândire în Europa centrală și de răsărit, își găsește expresia într-un număr mare de castele din Transilvania, cum este și cazul castelului de la Criș (Feuer-Tóth 1981, p. 29).

⁷ Una dintre etapele cel mai precis datate, prin numeroasele inscripții conservate *in situ*, constă în edificarea acestei incinte rectangulară între anii 1675–1684, prin realizarea zidurilor de incintă, a turnurilor de artilerie în forma bastioanelor, a corpului estic și a drumurilor de strajă. Deși sfârșitul secolului al XVII-lea este marcat de renunțarea la caracterul defensiv în arhitectura reședințelor nobiliare din Transilvania (vezi Feuer-Tóth 1981, p. 32), prezența impunătoare a acestui element poate face trimitere la puterea tradiției, dar și la semnificația simbolică a elementelor defensive în arhitectura reședințelor.

ceremoniale ale reședinței nobiliare amenajate în interiorul turnului și la primul nivel al corpului de vest. Elementul cel mai plastic al întregului ansamblu îl constituie, însă, o amplă loggie desfășurată pe fațada estică a corpului de clădire, la etajul întâi, un veritabil *piano nobile* renașcentist. Coloanele loggiei sculptate în piatră, cu proporții inspirate din forma baluștrilor (relativ scunde și cu un *enthasis* accentuat)⁸ susțin o arcadă, conservată, cel mai probabil, într-o formă incompletă⁹. Donjonul este decorat cu ancadrame de piatră în etape succesive de construcție, cu marcaje stilistice distincte, arătând astfel preocuparea fiecărei generații de a-și lăsa amprenta cu precădere pe acest corp de clădire. Turnul devine în chip simbolic o mărturie a vechimii și a prestigiului familiei nobiliare Bethlen. Ultimul nivel al donjonului, un foisor de belvedere și pază, a fost denumit „friza donjonului” datorită decorului cu basoreliefuli colorate (roșu cu verde), reprezentând războinici lăncieri (identificați cu soldați secui)¹⁰ cu calpac pe cap, halebarde sau scuturi în mâna dreaptă și cu mâna stângă sprijinită de mijloc.

Studiul castelului Bethlen din satul Criș a preocupat deopotrivă istorici, istorici de artă și de arhitectură, oameni de cultură, începând cu mijlocul secolului al XIX-lea până în prezent¹¹. Cu toate acestea, cunoașterea istoriei sale a rămas limitată, fiind marcată de o suită de cercetări fragmentare și necorelate între diferitele specialități (arhitectură, arheologie, componentele artistice și documentele de arhivă). Lipsa unei tratări monografice, înglobatoare a diferitelor studii de specialitate desfășurate în mod concentrat în ultima jumătate de secol, de echipe de cercetare diferite, alături de publicarea prea succintă, uneori, a rezultatelor, a făcut ca o parte din rezultate să rămână necunoscute. De asemenea, perpetua reluare a investigațiilor, alături de o constantă „metamorfoză” a monumentului, aflat într-o restaurare cronică deja, pare să ne pună în fața unor mistere din ce în ce mai greu de dezlegat.

Un risc suplimentar îl reprezintă mistificarea unor etape de cercetare în defavoarea altora, pe criterii din cele mai puțin științifice. Întinderea intervențiilor de conservare și restaurare a acestui monument pe parcursul a mai multor ani, fără finalitate, a fost apreciată drept un gest de neputință în fața unui patrimoniu inaccesibil specialiștilor „de la București”¹². În același timp, pierderea, în perioadele de abandon, a multor detalii decorative și componente artistice ale ansamblului

⁸ Exemple de coloane care reproduc forma baluștrilor se întâlnesc frecvent în perioada Renașterii; menționăm exemplul conservat din apropiere, Casa Schuller din Mediaș, dar merită amintite și exemplele a două castele din Ungaria: Castelul Radvány din Radvány și Castelul Rákóczi din Kistapolcsány (Sebestyén 1987, p. 43; Perczel 2001, p. 122).

⁹ Cosnean Nistor p. 89–91.

¹⁰ Biró 1943, p. 85.

¹¹ O înșiruire cronologică cu cele mai importante studii: de Gérandó 1845; Kövari 1892, p. 219; Lukinich 1927; Rádó 1939; Bálogh 1943; Biró 1943; B. Nagy 1970; Takács 1970; Sabadoș 1975; Sebestyén, Sebestyén 1963; Sebestyén 1987; Tugearu 1980; Feuer-Tóth 1981; Ionescu 1982; Dumitrache 1997; Keresztes 1995; Iosipescu, Iosipescu 1999; Perczel 2001; Kovács 2006; Karczag, Szabó 2010; Kovács 2017; Cosnean Nistor 2021.

¹² Kovács 2013, p. 8.

a devenit apanajul lipsei de profesionalism a celor implicați în restaurarea monumentului. Recuperarea informațiilor din istoria recentă a monumentului ne dezvăluie, însă, o cu totul altă realitate. În acest context, articolul de față își propune să prezinte, într-o formă sintetică, rezultatele pe care le-au adus investigațiile punctuale, releveele consecutive ale monumentului și cercetările prilejuite de lucrările de intervenții de urgență, de consolidare și de restaurare ale monumentului între anii 1964–1999. Mare parte dintre aceste studii au rămas nepublicate, dar sunt accesibile în fondul de arhivă al Direcției Monumentelor Istorice, din cadrul Institutului Național al Patrimoniului (București)¹³.

PREAMBUL

Dosarul de corespondență al Direcției Monumentelor Istorice (mai departe DMI)¹⁴, referitor la problema castelului Bethlen din Criș, cuprinde, ca o primă înregistrare cronologică, o copie a raportului întocmit de către Iulius Bielz în 22 martie 1951¹⁵. Ansamblul de construcții se afla „într-o stare de conservare relativ bună”, fiind în administrarea inginerului silvic Julius Isopescu, „conducătorul Secției de Gospodărie Criș”, care, în limita unor fonduri minime, reușește să întrețină castelul. Starea castelului la acea vreme se poate vedea și în colecția de fotografii Melicson din fototeca DMI (fig. 1)¹⁶. De asemenea, la scurt timp, Institutul de Arhitectură „Ion

¹³ Am optat pentru o numire unitară a Direcției sub această formă – Direcția Monumentelor Istorice (cu prescurtarea DMI) –, adoptată de specialiștii care au organizat această arhivă (vezi Șerban 2001–2003, p. 122), pentru a evita confuziile pe care le pot produce cele șase variante de titulaturi care au circulat în intervalul 1952–1977. Arhiva conține o amplă documentație, organizată în 18 dosare, cu mii de înregistrări, cuprinzând acte, proiecte (memorii și planșe), corespondență, fotografii. Nu știm dacă fondul de arhivă este și integral, având în vedere mutarea sa repetată. O prezentare exhaustivă a istoricului și a organizării arhivei, la Șerban 2001–2003.

¹⁴ Dosarul de corespondență nr. D 4113 înregistrează evenimente corelate monumentului, începând din 1951 până în 1999, și poate fi lecturat ca o frescă a societății și a modului de funcționare a instituțiilor statului, o împletire a profesioniștilor care inițiază demersuri relevante și o lipsă de susținere pe plan instituțional prin nesincronizarea și lipsa unui dialog real între diferitele părți.

¹⁵ Iulius Bielz a fost muzeograf al Muzeului Bruckenthal din Sibiu, iar în 1955 devine directorul muzeului. Are studii în domeniile dreptului, istoriei artei și etnografiei, dar este și un colecționar de artă, cu interes pentru recuperarea patrimoniului risipit în anii de naționalizare. De altfel, încă din acest moment el pune problema recuperării mobilierului original: „Mobilierul, picturile și biblioteca au fost transportate în camioane după naționalizarea din 1948, în baza ordinului prefectului de atunci al județului Târnava-Mare. (...) picturile se găsesc în Muzeul din Sighișoara, în parte poate și în Muzeul din Mediaș, iar biblioteca în clădirea Sfatului din Sighișoara. Mobilierul s-a împărțit la diferite autorități” (arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 143).

¹⁶ Arhiva DMI, dosar nr. D 152, fototeca DMI, nr. inv. 82, 3205. Fototeca arhivei DMI cuprinde o documentare fotografică a castelului detaliată, repetată în ani succesivi, începând cu 1951 (arh. M. Melicson), 1959, 1961 – nr. inv. 739/710 (arh. E. Greceanu), 1976 – nr. inv. 1473 (arh. S. Tocitu), 1970 – nr. inv. 2668 (arh. T. Oteteleșan).

Fig. 1. Castelul Bethlen din Criș în 1952 (fototeca DMI, nr. inv. 3205, arh. M. Melicson).

Mincu”, în cadrul campaniilor de relevare cu studenții, coordonează redactarea unui relevu detaliat al castelului¹⁷ (fig. 2).

În 1954 se înregistrează un schimb de scrisori oficiale între Ministerul Culturii, Comitetul de Stat pentru Arhitectură și Construcții – Direcția Monumentelor Istorice și Ministerul Agriculturii și Silviculturii, în subordinea căruia se afla administrarea castelului. Subiectul este protecția și întreținerea acestui *monument istoric*¹⁸, pus în pericol prin utilizarea sa: „trei saloane sunt depozite de cereale, iar alte trei camere birouri, (...), în subsol, unde se mai găsesc unele obiecte de artă, de valoare, au fost depozitate butoaie fără protejarea obiectelor de artă”¹⁹. Se cere protejarea castelului, considerat o „operă de artă”, și se pune pentru prima oară în discuție o utilizare pe viitor conform valorii sale. De asemenea, se solicită un deviz pentru inițierea lucrărilor de reparații în cursul anului 1955. Un răspuns la solicitările cerute vine însă abia în 1957, cu un referat de documentare și un raport al degradărilor, realizate de Secțiunea de Arhitectură și Sistemizare a Regiunii Stalin (Brașov, n.n.), datat în 5 aprilie 1957²⁰. Raportul semnat de Friedrich Carol, preia *mot à mot* descrierea monumentului din raportul lui Iulius Bielz. Aflăm apoi, dintr-un articol publicat în revista „Urzica” XI, nr. 20 din 30 octombrie 1959²¹, care prezintă o fotografie „de la tov. Ion Ciubotaru din Sighișoara”, despre starea de conservare a castelului din Criș și despre utilizarea sa inadecvată (depozitare utilaje agricole, lemne, cantină, printre altele). Ecourile acestui articol scurt, publicat într-o revistă de satiră și umor, sunt rapide. Din acest moment se reactivează discuțiile oficiale despre soarta monumentului, discuții care se prelungeau deja de cinci ani, fără acțiuni concrete. Astfel înțelegem și referatul scris de către Oliver Velescu, de la Direcția Generală a Monumentelor Istorice²², în care prezintă cronologic (cu un ton de justificare) repetatele sesizări ale instituției în legătură cu soarta acestui monument și cere darea în judecată a GAS²³ Criș pentru „neglijarea clădirii, monument istoric, pe care o au în folosință”, împreună cu evacuarea castelului. La puțin timp²⁴, o nouă adresă este trimisă din partea Direcției Monumentelor Istorice, de această dată către Sfatul Popular Raional Sighișoara, din care reiese că s-a decis mutarea depozitelor GAS din incinta castelului. Totuși, în 1961 castelul nu era încă eliberat pe deplin de Gospodăria Agricolă, iar degradările continuau să se extindă

¹⁷ Relevuul este realizat în anul 1953 de o echipă formată din studenții Clarisse Brandes, Ovidiu Comșa, Vitalie Cojoc, Petre Cușmaru și Petre Mihăilescu și publicat în volumul nr. 7 al seriei *Documente de arhitectură din România*, apărut în 1962, planșele 26–39.

¹⁸ În 1955 se publică *Lista monumentelor de cultură de pe teritoriul RPR* de către Academia Republicii Populare Române (Nistor 2014, p. 27).

¹⁹ Vezi adresa nr. 11632 din 26.VIII.1954 din partea Ministerului Culturii către Ministerul Agriculturii și Silviculturii, care face referire la o deplasare pe teren.

²⁰ Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 134–136.

²¹ Articolul este reprodus în dosarul nr. D 4113, p. 131.

²² Direcția a fost înființată în cadrul Comitetului de Stat pentru Arhitectură și Construcții în 1952.

²³ Gospodăria Agricolă de Stat.

²⁴ Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 130. Înregistrată în data de 25 decembrie (!) 1959 și semnată de directorul Virgil Bilciurescu.

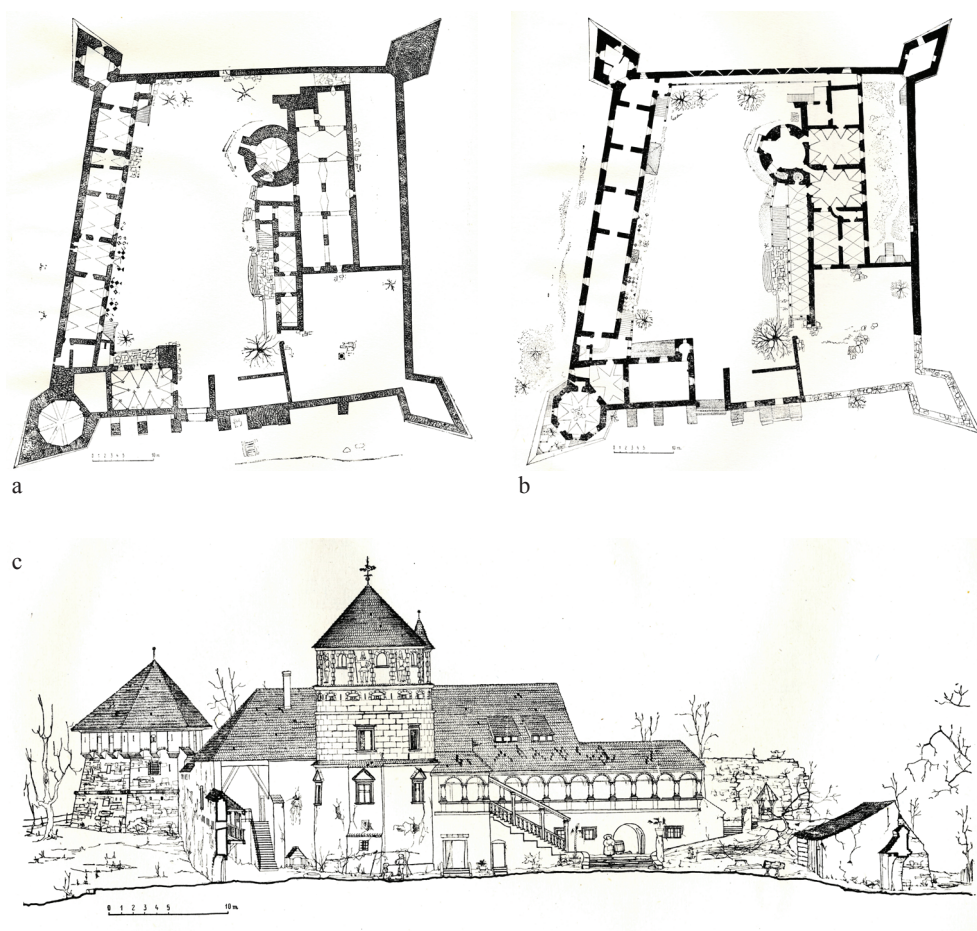

Fig. 2. Castelul Bethlen. Relevu 1953. a. Planul parterului; b. Planul etajului; c. Vedere a corpului de vest, a donjonului și a turnului de colț sud-vestic (*Documente arhitectură* 1962, pl. 27, 28, 33).

(„zidurile principale crăpate, acoperișurile în stare de prăbușire”, piese sfărâmate în curte din cauza circulației tractoarelor, lipsă țigle smălțuite etc.)²⁵. DMI planifică primele intervenții; Eugenia Greceanu, ca specialist al instituției, se deplasează la fața locului și întocmește o listă preliminară de intervenții, informând, în același timp, că mutarea GAS nu a fost soluționată²⁶.

²⁵ Cf. unui proces verbal de constatare la fața locului și a unui referat de specialitate întocmit de Friedrich Carol din partea Direcției Monumentelor Istorice (vezi arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 127–129). Referatul lui Friedrich Carol mai precizează faptul că, după mărturiilor unor localnici, o parte din piesele de valoare au fost transportate la Muzeul Bruckenthal, iar inventarul mobilierului se regăsea la secția bunurilor Sfatului Raional Sighișoara. Evoluția degradărilor între anii 1951–1964 se poate urmări în fototeca arhivei DMI.

²⁶ Cf. raportului din 19.X.1961, arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 123.

Demersul inițiat în 1961 își găsește o primă finalizare concretă abia în 1964, prin proiectul *Lucrări de intervenții urgente la castelul Bethlen din Criș*²⁷. Procesul verbal al Comisiei de avizare a monumentelor istorice²⁸, din data de 9 mai 1964, consemnează recomandările comisiei, printre care reținem observația legată de refuncționarea castelelor din Transilvania în general, „care se prezintă astăzi într-o stare deplorabilă din cauza folosirii lor în mod nepotrivit”²⁹. Comisia propune funcția de muzeu pentru aceste clădiri, împreună cu valorificarea parcurilor și a grădinilor aferente.

În data de 5 octombrie 1965, este prezentat, în cadrul Comisiei de avizare a monumentelor istorice, *Proiectul de restaurare a castelului din Criș (faza STE)*³⁰, având două componente: pe de o parte sunt lucrările de restaurare³¹, iar de cealaltă parte, sunt lucrările de amenajare a unui hotel turistic. Un nou articol în ziarul „Scânteia”, intitulat *Din nou despre întreținerea monumentelor de cultură*³², urmărea, cel mai probabil, să mobilizeze multele instituții implicate pentru grăbirea unei soluții. În cadrul castelului funcționa, la acel moment, o cantină sezonieră a secției GAS Criș,

²⁷ Proiect DMI A37/1964. Lucrările propuse prevedeau consolidarea colțului nordic al loggiei, refacerea a patru arcade, subzidiri, centuri, suprabetonări de bolți, injectări, revizuirea tuturor șarpantelor și a învelitorilor.

²⁸ Procesele verbale ale ședințelor de avizare creionează, într-un mod consistent, amploarea intervențiilor de conservare/restaurare a monumentelor istorice organizate de Comisia de Stat pentru Arhitectură și Construcții, începând cu anul 1952, când se reia activitatea de protecție a monumentelor istorice după desființarea Comisiunii Monumentelor Istorice din anul 1948. Eugenia Greceanu a început publicarea acestora în Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice (BCMI 1995–2000). Discuțiile consemnate în cadrul acestor comisii arată un interes real și nu mimat. Compuse, cel mai adesea, din personalități culturale ale vremii (printre care enumăr pe arhitecții Grigore Ionescu, Duiliu Marcu, Horia Teodoru și pe istoricul de artă Vasile Drăguț), a căror formare intelectuală poartă amprenta perioadei interbelice, aceste comisii, în pofida vremurilor neprielnice unor abordări reale de protecție și de promovare a patrimoniului istoric, întreprind, totuși, o activitate consecventă în direcția salvării și revitalizării unor monumente distruse prin abuz de folosire. Castelele de pe întreg teritoriul României au fost victimele acestor abuzuri, iar faptul că se încearcă forțarea altei instituții de a reconsidera utilizarea acestor monumente de arhitectură (în acest caz Ministerul Agriculturii, prin GAS-uri și CAS-uri) și, în același timp, prezentarea de oportunități pentru Ministerul Turismului (vezi adresa către Oficiul Național de Turism „Carpați”, nr. 11357/20.X.1985), prin care se solicită propuneri de valorificare turistică a castelului Bethlen din Criș (dosar nr. D 4113, p. 103), este grăitor pentru a descifra activitatea DMI. În aceeași direcție, dosarul de corespondență al DMI referitor la castelul Criș înregistrează o serie consistentă de adrese, solicitări, minute de întâlniri cu directori de institute implicate pentru a soluționa problema impusă de conservarea precară a monumentului, dar și pentru a determina o funcțiune compatibilă cu acesta.

²⁹ Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 119.

³⁰ Proiectul este înregistrat cu același număr DMI A 37/1964, fiind o continuare a proiectului de intervenții de urgență (arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 105).

³¹ Lucrările de restaurare cuprind: „cercetări arheologice, consolidări, revizuirea șarpantelor și a învelitorilor, refacerea finisajelor, marcarea zidurilor bastioanelor nord-vest, amenajarea zonei de protecție și dărâmarea anexei alipită laturei sud a incintei exterioare” (arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 98).

³² Numărul din 30.IX.1966, cf. arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 94.

a

b

c

d

e

Fig. 3. Castelul Bethlen din Criș. a. Curtea castelului în faza ocupării de GAS Criș (fototeca DMI, nr. inv. 3019, arh. T. Oteteleșan, 1971); b. Portalul de intrare (fototeca DMI, nr. inv. 3019, arh. T. Oteteleșan, 1971); c. Turnul octogonal (fototeca DMI, nr. inv. 739, fig. 2, arh. E. Greceanu, 1961); d. Corpul estic (fototeca DMI, nr. inv. 1473, arh. S. Tocitu, 1965); e. Corpul nord-estic (fototeca DMI, nr. inv. 3019, arh. T. Oteteleșan, 1971).

grădinița de copii și cantina grădiniței, magazia de cereale și materiale, cuprinzând opt vagoane de ovăz și 20 tone furaje³³.

Deși pregătirile pentru intervențiile concrete de restaurare păreau avansate, abia peste cinci ani se solicită includerea castelului în planul Direcției de restaurare a

³³ Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 95.

monumentelor³⁴. La scurt timp, Direcția înregistrează un (nou) apel pentru salvarea monumentului, semnat de arhitectul Gh. Sebestyén, care, cel mai probabil în cursul unei deplasări de documentare³⁵, vizitează castelul în august 1971. Din raportul său aflăm cum a evoluat stadiul de conservare a monumentului: poarta principală deplasată în plan vertical și crăpată, donjonul traversat de o crăpătură mare pe două niveluri, tavane pictate și pardoseli de parchet cu un grad avansat de deteriorare, loggia folosită ca depozitare de lăzi, iar capela utilizată în continuare ca depozit de îngrășăminte chimice (fig. 3)³⁶. În vara anului 1972, castelul încă nu trecuse la Consiliul Popular³⁷, motiv care tergiversează lucrările de restaurare.

LUCRĂRILE DE CONSOLIDARE ȘI RESTAURARE (1964–1999)

Intervențiile de restaurare și conservare proiectate și executate de către specialiști ai Direcției Monumentelor Istorice au presupus o serie de măsuri, în acord cu practica răspândită în restaurarea monumentelor³⁸: folosirea betonului pentru consolidări (introducerea unor centuri de beton, planșee de beton și ancorarea bolților pe o pânză de beton), re-țesere de zidărie, înlocuirea elementelor deteriorate cu elemente identice ca material și formă – în special la șarpante, plombe, injectarea fisurilor cu mortar ș.a. Au fost două etape distincte de intervenții, ambele neterminate, a căror vulnerabilitate nu a constat în lipsa de profesionalism sau de calitate în execuție, ci, în primul rând, în lipsa de finalitate. Ceea ce suntem înclinați să judecăm în momentul de față este o etapă intermediară de execuție, care expune în fața vizitatorului (spre mirarea și neplăcerea lui) nuditatea unui șantier de restaurare, urmele injectărilor, lipsa finisajelor, a treptelor și, nu în ultimul rând, masivitatea necamufletată a intervențiilor de beton, care, în mai bine de jumătate de secol de la punerea lor în operă, au devenit „dușmanul absolut” al restaurărilor.

³⁴ Cf. adresei din 13.XII.1971 din partea Comitetului de cultură și educație socialistă județul Mureș către Direcția Monumentelor Istorice și de Artă, arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 92.

³⁵ Printre lucrările dedicate arhitecturii renașterii în Transilvania, vezi Sebestyén, Sebestyén 1963; Sebestyén 1984; Sebestyén 1987.

³⁶ Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 91.

³⁷ Adresa IAS (Întreprinderii Agricole de Stat) Sighișoara către DMI, 21.07.1971, dosar nr. 4113, p. 90. În 14 iunie 1973, IAS Sighișoara cere din nou ajutorul DMI pentru a „mobiliza” Consiliul Popular să preia în gestiune castelul (dosar nr. D 4113, p. 72). O împotmolire birocratică...

³⁸ Vezi Arhiva DMI, PE (proiect de execuție) nr. A37/1964 (intervenții urgente, generale), STE (studiu tehnic de execuție) nr. A37/1964 (cercetări și restaurări), STE nr. A37/1965 (restaurări, amenajare), PE parțial nr. A37/1972 (cercetare și consolidare drum de strajă), STE și PE parțial nr. A37/1974 (castel Georgius Bethlen), STE și PE parțial nr. A127/1974 (castel Alexius Bethlen) și PE parțial nr. A127/1976 (turnul de sud-vest și zidul de incintă vestic). Criticarea unui set de lucrări – după exigențele și progresele actuale în restaurarea și cercetarea unui monument de arhitectură – ar fi un demers iluzoriu, un simplu reflex de superioritate care nu ar aduce niciun beneficiu înțelegerii realităților istorice.

Cu toate acestea, cunoscând sincopile lucrărilor, abandonarea și starea de precolaps a monumentului din anii '90, lipsa intervențiilor de consolidare, protecție și restaurare nu ar fi făcut posibilă păstrarea ansamblului în general, dar nici a picturilor murale care se mențin, într-o formă firavă, la etajul turnului donjon³⁹. De asemenea, stratul de tencuială cu respectivele picturi murale prezintă urmele de buciardare ale unei etape istorice de acoperire a respectivului strat, iar nu efectele unei decapări „neprofesioniste”⁴⁰. Consolidarea bolților din turnul donjon s-a făcut prin acoperirea cu panouri a tencuielilor de pe pereți, pentru a proteja posibilele urme de pictură⁴¹. De asemenea, și pictura, care era vizibilă în anii '70 în „sala de judecată” (la etajul corpului de nord-est)⁴², a dispărut în totalitate. „Sala de judecată” însă a suferit distrugerii importante în intervalul 1977–1990, având planșeul complet distrus la reînceperea lucrărilor din 1992⁴³. Trebuie, deci, făcută o distincție între daunele produse de starea de precolaps a clădirilor abandonate de ani buni și decizia specialiștilor implicați în restaurare de a îndepărta ireversibil suprafețe arhitecturale istorice, bine conservate. Consultarea atentă a proiectelor de intervenții indică faptul că s-a urmărit minima intervenție⁴⁴.

Lucrările de restaurare au început la corpul de vest cu donjon (denumit **castelul Georgius Bethlen**), ulterior pregătindu-se documentația și execuția pentru turnul poligonal alături de corpul de clădiri de pe latura estică și nord-estică (denumite **castelul Alexius Bethlen**)⁴⁵, propunându-se următoarele lucrări: **Castelul Alexius Bethlen** – consolidare și conservare a elementelor existente prin plombe, țeseri de zidărie și planșee de beton armat, pentru turnul de sud-vest – revenirea la nivelul de cornișă original, odată cu revizuirea șarpantei și refacerea învelitorii; **Castelul Georgius Bethlen** – degajarea vechilor structuri, amenajarea unei scări pentru accesul la mansardă, în virtutea noii funcțiuni de cazare propuse pentru acest nivel, marcarea pe teren a incintei din secolul al XVI-lea; consolidări ale paramentului (plombe, țeseri, injectări), taselarea elementelor de piatră; planșee de beton armat peste etajele I și II ale turnului donjon de care se suspendă bolțile din plasă de rabiț, *reconstituite conform urmelor conservate în tencuială*; refacerea drumului de strajă de legătură

³⁹ Pentru descifrarea scenelor și identificarea sursei grafice, vezi Kovács 2017.

⁴⁰ Pentru critica restaurărilor de la Criș, vezi Kovács 2006, p. 141, Kovács 2013, p. 8; Kovács 2017, p. 33; Burnichioiu 2017, p. 18–19.

⁴¹ Cf. raportului pictorului restaurator Dumitrache Daniel, vezi Raport de deplasare, din 31.V.1977, arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 2.

⁴² Fragmente ale picturii se pot vedea în scene din filmul *Ultimul cartuș*, 1974 – filmat în 1973.

⁴³ Arhiva DMSI, Dosar corespondență Castel Bethlen Criș, 1992 – *Constatare a stării fizice și a lucrărilor executate la Castelul Criș, satul Criș, comuna Daneș, jud. Mureș* (arh. M. Neagu, 1992).

⁴⁴ Vezi și memoriul de arhitectură din 1992, în care se semnalează nevoia intervenirii cu prudență la nivelul tencuielilor, care mai pot păstra urme de pictură. De asemenea, la turnul donjon, care prezintă multe discontinuități structurale pe verticală, s-a recomandat evitarea soluției de subzidire în favoarea unei consolidări a terenului. La nivelul finisajelor s-au propus tencuieli pe bază de var, reparații la „bosajele buciardate din jurul ferestrelor la muchiile fațadei și la friza de lăncieri” (v. arhiva DMSI, T102/1993–1998, *Proiect de intervenții de urgență*, vol. I, Memoriu de arhitectură, arh. M. Neagu, p. 2).

⁴⁵ Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 49–51.

cu turnul la „cotele care vor rezulta din cercetarea de parament”. Bolțile loggiei și ale încăperilor de la nivelul întâi al corpului s-au consolidat prin ancorarea lor de o pânză ușoară de beton turnată pe intrados (suprabetonare) și ancorată prin centuri în structura de zidărie. Comisia recomandă consilierea viitorului beneficiar pentru a se recupera mobilierul original al castelului și recuperarea mobilierului exterior („obiecte care se află în diverse muzee din Transilvania”), precum și reconstituirea parcului.

În următoarea etapă, proiectul de restaurare, referitor la corpul de clădiri de pe latura de nord-est și est a incintei, propune următoarele lucrări: suprabetonarea bolților capelei și realizarea unui planșeu de beton armat peste capelă, care să permită bolților să rămână autoportante, consolidarea pereților prin introducerea de centuri și stâlpi de beton armat; consolidarea turnului de sud-est cu centuri de beton și planșeu de beton armat, plombe, țeseri; desfacerea și refacerea scărilor exterioare, completări cu piese din piatră; desfacerea și refacerea portalului de intrare în incintă și completarea pieselor sculptate din piatră cu piatră adusă din Gura Baciului⁴⁶. Materialele propuse pentru finisări (etapă care nu s-a finalizat) erau tencuieli din var-nisip, tencuieli cu praf de piatră la încăperile boltite cu stucaturi, planșee din lemn de stejar cu grinzi aparente pentru bastioane, pardoseli din simlicăramidă care să reproducă fragmentele descoperite în săpături⁴⁷.

Lucrările de consolidare a frizei lăncierilor de pe turnul donjon au fost realizate în 1977 de către pictorul restaurator Dumitrache Daniel⁴⁸. Consolidarea basoreliefurilor din lut ars, cu urme de pictură, a fost realizată prin „chituiră lacunelor și a fisurilor și injectarea cu caseinat de calciu”. Pe parcursul lucrărilor a reieșit că o mare parte din cărămidă era pulverulentă, fapt care a îngreunat operațiunea de consolidare prin injectare (în special în regiunea coifurilor). Zidăria de cărămidă în sine era „macerată”, iar tencuiala, în proporție de 80%, era desprinsă de suport. Pictorul restaurator recomandă în finalul raportului corelarea intervențiilor viitoare cu lucrările de restaurare de la nivelul zidăriei și a tencuielii. Raportul menționează, de asemenea, picturile din interiorul turnului, care, pe perioada desfășurării lucrărilor de restaurare și consolidare, au fost protejate cu panouri și solicită deplasarea comisiei de avizare a lucrărilor de restaurare pictură murală la fața locului pentru analiza ambelor probleme (!). Știm că anul fatidic 1977 a însemnat desființarea DMI și, prin urmare, întreg procesul complex de intervenții și de preluare în funcțiune a fost de asemenea suspendat, compromițând astfel o investiție majoră (fig. 4)⁴⁹.

⁴⁶ Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 14–16. Proiectul nr. A127/1976 primește aviz favorabil în 26 iunie 1976.

⁴⁷ Arhiva DMI, dosar nr. D 4118, *Proiect A127/1974 – Memoriu justificativ*, p. 5.

⁴⁸ Cf. Raport de deplasare, din 31.V.1977, arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 2.

⁴⁹ Eșalonarea investiției, cf. aviz nr. 160 din 4 mai 1977, arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 4, astfel: lucrări de intervenții urgente 1964 – 266.000 de lei; lucrări de restaurare și amenajări 1966 – 3.450.000 de lei; cercetări și consolidări 1973 – 421.000 de lei; restaurarea castelului Georgius Bethlen – 1975 – 3.087.000 și 1.058.000 de lei; restaurarea castelului Alexius Bethlen – 1975/1976 – 3.423.000 de lei și 326.000 de lei.

Fig. 4. Castelul Georgius Bethlen în 1976 (arhiva DMI, dosar nr. D 4118).

Castelul va fi cu totul abandonat în perioada 1978–1992, odată cu desființarea DMI, perioadă în care monumentul este de-a dreptul vandalizat, pentru materiale⁵⁰. Situația jalnică în care se găsea monumentul este amplu documentată la momentul reluării proiectelor de intervenții, în anul 1992⁵¹, astfel: **corpul de vest cu turnul donjon** prezintă o stare a zidăriei relativ bună, suprabetonările sunt parțial realizate, bolțile din extremitatea sudică a corpului sunt prăbușite, șarpanta în stare de degradare avansată, scara de acces deteriorată, lipsesc baluștrii, stâlpi; șarpanta peste loggie lipsește („elemente de lemn din șarpantă au fost tăiate cu fierăstrăul”); **turnurile de sud-vest și sud-est** au planșeele din lemn prăbușite; **corpul de est** are șarpanta complet prăbușită, cu fisuri punctuale la zidărie, tencuiala parțial distrusă, ancadramente descompletate; **turnul octogonal** prezintă fisuri puternice și bolți prăbușite în zonele de legătură cu corpurile adiacente; **corpul de nord** a suferit pagube masive – planșeul din lemn peste sala de judecată complet distrus, tencuiala

⁵⁰ Vezi și expertiza tehnică din septembrie 1996, care evaluează degradările, arhiva DMSI, dosar nr. 142 din 1997: „furtul materialelor lemnoase de la planșee, șarpantă și chiar buiandrugii”.

⁵¹ Arhiva DMSI, dosar T102, 1993–1999. Vezi colajul fotografic și rapoartele de expertiză, în special Anexa I la *Raportul de expertiză generală – Analiza pe corpuri a avariilor existente și a măsurilor de consolidare luate până în prezent*, 1993, p. 27–29 și Dosar corespondență Castel Bethlen Criș – *Constatare a stării fizice și a lucrărilor executate la Castelul Criș, satul Criș, comuna Daneș, jud. Mureș* (arh. M. Neagu, 1992).

exterioară în întregime deteriorată, lipsesc elemente din ancadramentele de piatră și în întregime ancadramentul de intrare în capelă (fig. 5).

Ca urmare a stării avansate de degradare în care se găsea întreg ansamblul, s-a intervenit într-o primă etapă cu lucrări de urgență la turnul donjon⁵², continuând unele lucrări neterminate din etapa 1977, urmând apoi să fie detaliate proiectele pentru restul corpurilor. Lucrările din această etapă vor reface șarpantele prăbușite, pardoselile, scările, se vor finaliza suprabetonările și introducerea planșelor de beton; ancadramentele de piatră cu elemente lipsă vor fi completate cu elemente de piatră nouă, identice ca profil⁵³. În vederea refuncționalizării, o mansardă cu lucarne simple a fost amenajată în acoperișul corpului de est, iar în cadrul corpului de vest, o legătură cu parterul a fost introdusă în nișa (modificată), care anterior făcea legătura dintre sala principală de primire și sala din colțul nord-vestic al respectivului corp la nivelul întâi. Și aceste lucrări au fost sistate brusc în 1999, condamnate la același destin cu cele din anii '70, odată cu revendicarea castelului de către moștenitori. Finalizarea, însă, a unor etape definitorii (consolidarea structurală, introducerea de ferestre de tip termopan, cu tâmplărie de lemn și mansardarea corpului estic spre exemplu) a permis actualului administrator amenajarea unor spații de locuit în corpul de est și deschiderea ansamblului în general pentru turiști, cu investiții absolut minimale.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE⁵⁴

Într-o primă etapă, cercetările arheologice au fost conduse de către arheologul Mariana Beldie Dumitrache, pe parcursul mai multor campanii de săpături (două în 1974⁵⁵, urmate de alte trei campanii realizate în 1976 și 1977). Concluziile acestor

⁵² Arhiva DMSI, dosar T102, *Proiect de intervenții de urgență*, vol. I, *Memoriu de arhitectură*, arh. M. Neagu, p. 2. Lucrările de consolidare a turnului au constat în injecții în masa zidăriei, centuri exterioare din beton armat, tiranți la nivelul pardoselilor de la etajele I și IV ș.a. Vezi arhiva DMSI, dosar T102, 1993–1999, *Proiect de consolidare a turnului donjon – Memoriu de rezistență* (ing. L.T. Spoială); *Proiect de consolidare a turnului donjon – Memoriu de arhitectură* (arh. C. Constantin). Proiectul conține 26 de planșe, printre care amintesc releveele ancadramentelor de piatră ale ferestrelor de la etajul 1 și 2 și de ușă (etaj 1).

⁵³ Trebuie apreciat efortul de reconstituire a corpusului de ancadramente de piatră, cu reproducerea exactă a modelului original folosind piatră de Gura Baciului. O serie de reparații punctuale indică grija conservării *in situ* a cât mai multor piese originale. Totuși, sunt și unele exemple, cum este și cazul ancadramentului de intrare la capelă, repus recent în operă, în care noile elemente reproduc în mod eronat detaliile decorative originale. Relevee detaliate cu ancadramente de piatră, cu reconstituirea portalului de intrare, cu reconstituirea balustradelor din piatră se pot consulta în dosarul T102, 1994 – *Proiect de restaurare, consolidare, amenajare – PT+DDE*.

⁵⁴ Arhiva DMI, dosar nr. D 4125, *Raport preliminar de cercetare arheologică – Castelul Criș 1974, 1976, 1977*; arhiva DMSI, *Raport de cercetare arheologică. Campania 1998*.

⁵⁵ Primele cercetări urmăresc fundamentarea proiectelor de intervenții de consolidare și restaurare (cercetări arheologice, cercetări de parament și de arhitectură în general, lucrări de protejare a plafoanelor pictate, consolidări de parament, consolidarea drumului de strajă). Extras din procesul verbal al comisiei de avizare, în DMI, dosar nr. D 4113, p. 89. Valoarea acestei etape s-a ridicat la 421.000 de lei.

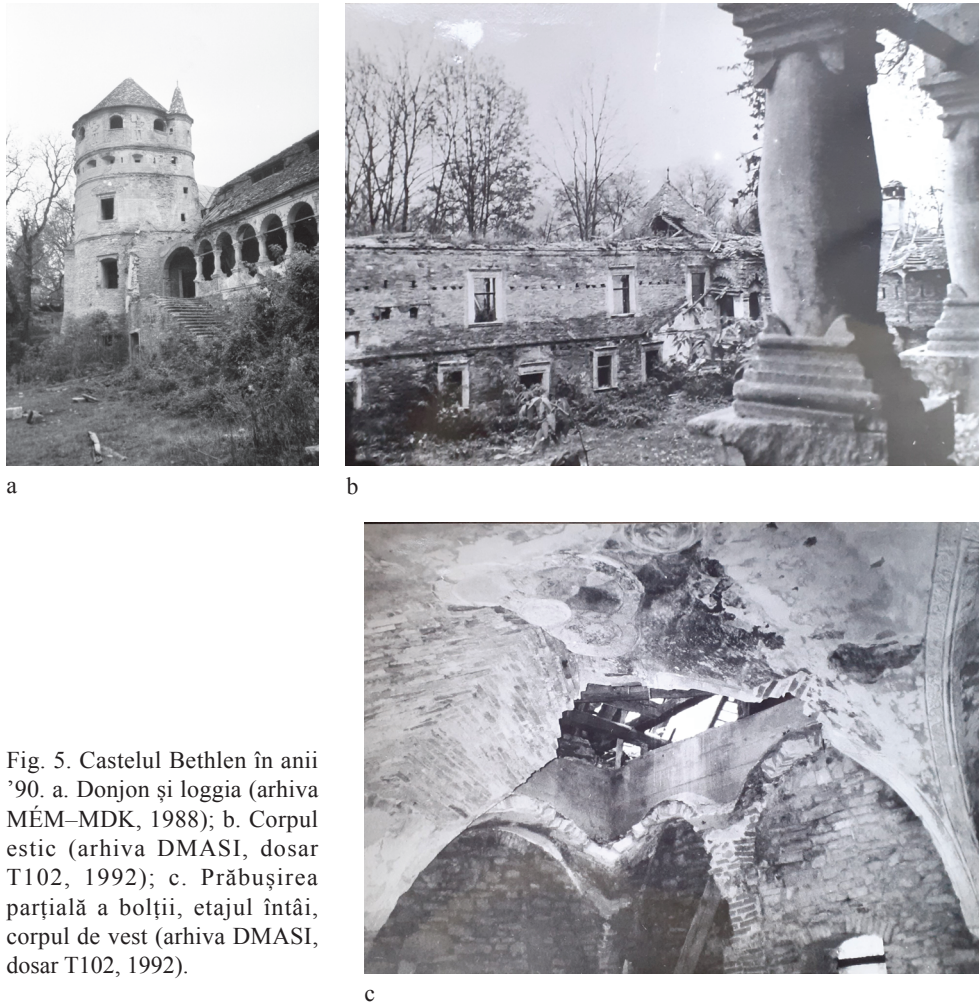

Fig. 5. Castelul Bethlen în anii '90. a. Donjon și loggia (arhiva MÉM-MDK, 1988); b. Corpul estic (arhiva DMASI, dosar T102, 1992); c. Prăbușirea parțială a bolții, etajul întâi, corpul de vest (arhiva DMASI, dosar T102, 1992).

rapoarte au fost publicate succint⁵⁶, o parte din informațiile relevante ale acestor investigații arheologice rămânând inedite.

Primul raport arheologic preliminar⁵⁷ prezintă următoarea etapizare constructivă a ansamblului:

(1) construcția turnului donjon într-o primă fază (cel târziu secolul al XV-lea), alipit unei „curți dreptunghiulare” (fundațiile celor două structuri sunt distincte, ne-întreșute); guri de tragere identificate pe latura de est a vechii incinte (fundațiile actualei aripi de vest);

⁵⁶ Dumitrache 1997.

⁵⁷ Vezi arhiva DMI, dosar nr. D 4125, *Raport asupra cercetărilor arheologice desfășurate la castelul Bethlen din Criș – 1974*, din 5 august 1974.

(2) ridicarea corpului de vest pe urmele vechii incinte, cu un parter boltit și deasupra lui un nivel de camere, înconjurat de un nou zid de incintă, surprins în săpături (ulterior abandonat); inscripția anului 1559 este elementul de datare a acestei perioade, împreună cu o „colonetă dublă⁵⁸” (fig. 6) și o colonetă simplă, descoperite arheologic (astăzi dispărute);

(3) inscripția anului 1588 datează lucrări de remodelări ale corpului de vest și ridicarea sau transformarea nivelului doi al turnului donjon;

(4) prima jumătate a secolului al XVII-lea (etapa Franciscus Bethlen) presupune desființarea incintei din secolul al XVI-lea (etapa 2) și construirea turnului octogonal și a unui nou corp pe latura nordică, conservat pe partea estică doar la nivel arheologic⁵⁹;

(5) a doua jumătate a secolului al XVII-lea (etapa Alexius Bethlen) în care se ridică incinta și turnurile până de colț (1675–1677), amenajarea corpului estic de locuit (1684) și amenajarea capelei și, posibil, și ridicarea loggiei (cu semnul întrebării). Un alt element important în descifrarea cronologiei relative a monumentului îl reprezintă adosarea decroșului din dreptul capelei, aflat pe colțul dinspre interiorul curții corpului de nord-vest.

Al doilea raport arheologic extinde cercetarea cu o serie nouă de sondaje⁶⁰. Astfel, vechea incintă (surprinsă în campania precedentă în zona corpului de vest) este identificată și în exteriorul laturii estice a incintei actuale, dar și în legătură cu turnul octogonal; de altfel, țeserea celor două structuri (turn octogonal și zidul de incintă mai vechi) definesc forma și rolul primei etape a turnului octogonal, înaintea transformării sale într-un turn de locuit. Este important de menționat și identificarea parțială a unui alt turn de colț în zona turnului sud-estic, „probabil octogonal”. Poarta principală de acces în incintă a fost precedată de alte trei faze constructive: a. două turnuri rectangulare ($5 \times 2,6$ m, respectiv $4,2 \times 3$ m) al căror context fusese deranjat, dar cu materiale ceramice din secolele XV–XVI; b. un zid cu traseu oval desființează cele două turnuri; c. ultima fază a porții corespunde etapei Alexius Bethlen (1675–1681), odată cu îmbrăcarea turnului octogonal într-un bastion până pe două niveluri, iar în zona porții se amenajează o intrare pe locul celor două turnuri din prima etapă, marcată în subsol printr-un decroș în fundația nou construită. Ulterior și acest portal va fi modificat prin realizarea unei deschideri mai mari, iar fragmente din vechiul portal au fost reutilizate

⁵⁸ Forma colonetei duble este asemănătoare cu balustrul de colț al loggiei deschise înspre curtea interioară la casa primarului Mediașului Johannes Schuller, datată la sfârșitul secolului al XVI-lea (vezi Fabini 1976).

⁵⁹ În sprijinul datării acestei etape vine și descoperirea unui fragment de ancadrament cu inscripția parțial conservată a unui an (161...), vezi și *Studiul istoric* realizat de L. Tugearu, 1977 (arhiva DMI, dosar nr. D 4118, p. 9).

⁶⁰ Arhiva DMI, dosar nr. D 4125, *Raport preliminar de cercetare arheologică* din data de 24.III.1977 (raport scris, nouă planșe cu planul general de săpătură, secțiuni și profile și o amplă documentație fotografică) care rezumă campania din 1976. În această campanie sunt trasate opt secțiuni noi, atât în incinta castelului, în spațiile interioare, cât și la exteriorul incintei. Arhitecta Sanda Ignat, șef al proiectului de restaurare, va cere o nouă investigație arheologică în prelungirea primelor campanii pentru a elucida situația aripii de nord-vest (cf. Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, raport de deplasare din data de 7 octombrie 1974).

la nivelul fundației, în momentul lărgirii intrării⁶¹. Refacerea frecventă a intrării se datorează cel mai probabil terenului, a cărei fragilitate și portanță scăzută⁶² au condus atât la ruina aripii nordice, cât și la fisurile și crăpăturile puternice prezente în turnul octogonal. Existența unui portal de intrare încadrat de coloane surmontate de doi lei sculptați în piatră și decorată la partea superioară cu arcade a fost susținută în repetate rânduri⁶³. Poarta sudică a castelului Apafi din Dumbrăveni păstra, de asemenea, un coronament decorat cu arcade oarbe⁶⁴, un element de decor arhitectural de o largă răspândire în arhitectura reședințelor nobiliare din Transilvania⁶⁵. În cazul castelului Bethlen din Criș, deasupra vechiului portal se mai putea vedea pornirea unui arc⁶⁶.

Contextul deranjat al stratului de pământ din interiorul capelei a împiedicat analiza stratigrafică la zid a acestui spațiu sau corelarea descoperirilor. Totuși, săpătura a relevat faptul că pilaștrii adosați, care susțin bolta capelei, sunt o adăugire ulterioară (sfârșitul secolului al XVII-lea). De asemenea, o locuință „adâncită în pământ viu”, datată prin materialul ceramic în

Fig. 6. Castelul Bethlen din Criș. Balustru descoperit în cadrul săpăturilor arheologice din 1974 (arhiva DMSI, dosar T102, 1992).

⁶¹ Conform observațiilor lui Iulius Bielz din 1954, ultima fază a porții datează din 1804, vezi DMI, dosar nr. D 4113, p. 141. Același autor observă console de piatră și alte fragmente de piatră fasonate dispuse în preajma intrării, pe care le corelează cu intrarea originală în incintă, mai amplă, acoperită de o boltă (referire la corpul de nord, astăzi prăbușit, prin care era străpunsă la parter poarta principală de acces în incintă). Spoliile se pot vedea și în clișeele 4432/52 și 4437/59, cf. raportului (fototeca DMI).

⁶² Fiind în fapt un teren de umplutură, cf. raport arheologic 1977, p. 2. Deplasarea portalului pe verticală a impus demolarea acestuia în 1976, cu intenția refacerii (nerealizate).

⁶³ În 1951, Iulius Bielz găsește printre multe alte fragmente de piatră și sculpturi risipite împrejurul castelului, printre care un leu asemănător celui păstrat înzidit: „Tot aici se mai găsește un leu de piatră, în stilul renașterii, care probabil împreună cu un al doilea, zidit în zidul aripei de răsărit, a flancat vechiul portal al castelului” (vezi Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 141–143, Raport semnat de Iulius Bielz în data de 22 martie 1951, Sibiu). Prezența leilor în arhitectura intrării a fost indicată și de către Liana Tugearu, făcând trimitere către intrarea de la casa primarului Johannes Schuller din Mediaș (vezi Tugearu 1980, p. 87). Un leu, asemănător celui păstrat încastrat în corpul estic, apare și într-o fotografie de epocă, cf. albumul de fotografie *Részletek Gróf Bethlen Gábor „Keresd”-i várkastélyából és kertjéből 1912* (reprodus în fototeca DMI, nr. inv. 777).

⁶⁴ Biró 1943, pl. III.

⁶⁵ Sebestyén 1987, p. 43.

⁶⁶ Vezi și releveul din 1953, *Documente arhitectură* 1962, pl. 29.

perioada secolelor XIV–XV, trebuie menționată pentru reperul cronologic *ante quem* al ansamblului. Ancadramentul original al intrării în capelă era compus, așa cum se poate constata și în elevație⁶⁷, din mai multe elemente recuperate, confirmat și la nivelul săpăturilor printr-o deplasare a pragului față de poziția lintoului (fig. 7). Raportul este însoțit de nouă planșe grafice și de documentație fotografică (52 de clișee).

O investigație arheologică preliminară lucrărilor de subzidire necesare la turnul octogonal a fost realizată la începutul anului 1977, când s-au deschis trei secțiuni arheologice (două în interiorul turnului și una în antecameră)⁶⁸. Din păcate, această campanie nu s-a putut finaliza cu descoperiri relevante din cauza insuficienței iluminării a spațiului, în lipsa curentului electric⁶⁹.

Ultima campanie arheologică, realizată înaintea desființării DMI, s-a concentrat pe zona de nord-vest a ansamblului⁷⁰. Corpul de clădire identificat pe locul magaziilor din secolele XVIII–XIX, de pe latura nordică a incintei, era compus la parter din trei încăperi ample (7,5 × 5,5 m; 8 × 4 m; 8 × 4 m) în fața cărora, la o distanță de cca 1,5–2 m, s-au descoperit patru piloni (fundațiile unor suporti punctuali care ar fi putut să delimiteze o galerie deschisă, de tipul unui portic). Această descoperire este corelată de către Mariana Dumitrache cu prezența a trei fragmente de coloane risipite în curtea castelului, care au un diametru de cca 0,50–0,60 m⁷¹. O scară de acces către etajul întâi al acestui corp de clădire, de lățime 1,80 m, a fost identificată la nivelul fundației pe latura de nord (lângă loggie), întrețesută cu fundațiile corpului de vest. Această scară, în poziție simetrică față de scara care permite accesul către nivelul loggiei, o determină pe autoarea cercetării arheologice să deducă existența unei loggii mai ample, care se prelungea până la corpul nordic și se întorcea și pe latura acestuia, suprapunând astfel galeria de la parter⁷². Țeserea fundației scării cu

⁶⁷ Actualmente, ancadramentul original a fost înlocuit cu unul realizat în perioada proiectului de restaurare, dar care nu fusese montat. Fapt pozitiv, pentru că actualul ancadrament reproduce o formă ajustată (perfectată) a vechiului ancadrament, care, fiind compus din elemente reutilizate, nu conținea o suprapunere a decorului arhitravei cu montanții verticalei. Actualul ancadrament are, însă, o arhitravă lățită astfel încât această neconcordanță să nu mai existe (!).

⁶⁸ Arhiva DMI, dosar nr. D 4125 – *Raport de deplasare* din data de 29.III.1977.

⁶⁹ Unele succinte observații în legătură cu acest turn sunt incluse, însă, în raportul de la finalul acestui an (vezi *infra*), din care aflăm că s-a descoperit o fundație anterioară turnului, cu orientarea nord-est – sud-vest, care, alături de urmele descoperite în capelă, sugerează o locuire anterioară anului 1500.

⁷⁰ Arhiva DMI, dosar nr. D 4125 – *Raport preliminar de cercetare arheologică* din data de 19.XI.1977. Săpătura arheologică a presupus trasarea a 11 secțiuni arheologice, cf planului general de săpătură și celor patru planșe cu profile și detalii de pardoseală.

⁷¹ Câteva fragmente de coloane din tuf vulcanic sunt reutilizate astăzi în scop decorativ, pentru amenajarea peisagistică. Detaliile constructive și dimensiunile acestora indică, mai degrabă, proveniența din cadrul unui monument antic (o bază evazată, nefinisată la partea inferioară și lăcașuri specifice ridicării pieselor). Mai mult, Auguste de Gérando menționează, printre piesele de valoare din preajma castelului, o coloană „care pare de epocă romană”, adusă, conform tradiției orale locale, de către un meșter direct de la Aiud (de Gérando 1845, p. 202).

⁷² Pentru detalierea și argumentarea suplimentară a acestei ipoteze, vezi Dumitrache 1997 și Cosnean Nistor 2021, p. 88–94.

Fig. 7. Castelul Bethlen din Criș. Ancadramentul de ușă al capelei (arhiva DMI, dosar nr. D 152, fig. 12).

fundația corpului vestic (încăperea de sub loggie) determină datarea corpului de nord în perioada Georgius Bethlen; încetează să funcționeze, cel mai probabil, în urma unei prăbușiri din secolul al XVIII-lea⁷³.

Cercetarea arheologică a fost continuată de o nouă echipă în anul 1998⁷⁴, urmărind detalierea cu precădere a zonelor de vest și de nord ale incintei⁷⁵. În curtea vestică (așa-numită de serviciu) a ansamblului, au fost puse în evidență două tipuri

⁷³ Apele freatice surprinse la mică adâncime în timpul săpăturii arheologice a porții și o crăpătură care străbate fundația încăperii de lângă poartă până la talpa fundației sunt argumentele acestei interpretări.

⁷⁴ Echipa a fost formată din arheologii Raluca Iosipescu și Sergiu Iosipescu, vezi Arhiva DMSI, *Raport de cercetare arheologică. Campania 1998*. Doamna arheolog Mariana Dumitrache a predat materialul arheologic și întreaga documentație către Muzeul Național de Istorie a României înainte de părăsirea țării. Țin să îi mulțumesc pe această cale pentru clarificările și interesul de a contribui la recuperarea informațiilor pierdute, inevitabil, între desele întreruperi și mutări ale arhivelor.

⁷⁵ Iosipescu, Iosipescu 1999.

de pavaje de cărămizi (hexagonale, realizat de-a lungul corpului de clădire Georgius Bethlen și rectangular, de-a lungul zidului de curtină vestic), ambele databile în ultima etapă cronologică majoră a secolului al XVII-lea, etapa Alexius Bethlen. În turnul bastionar nord-vestic (conservat ca o ruină) a fost surprinsă amprenta zidului vechi de incintă (complet demantelat), identificat, de asemenea, și sub cortina de vest. Observațiile arheologice sunt completate în cadrul acestui raport de un dosar epigrafic (13 inscripții). Dacă în privința descoperirilor arheologice această campanie nu aduce noutăți semnificative, trebuie notată interpretarea pe care autorii o dau funcției zidului de incintă de traseu „oval”, pe care îl leagă, prin traseu și direcție, mai degrabă de o etapă constructivă anterioară castelului, și anume de ansamblul bisericii medievale, posibil situat pe locul actualei biserici evanghelice.

CERCETĂRILE DE ARHITECTURĂ ȘI ISTORIA ARTEI ÎN ARHIVA DMI

Lucrările de intervenție asupra castelului sunt însoțite, pe tot parcursul lor, de o constantă documentare directă a monumentului. Releveele de arhitectură, ale detaliilor constructive și repertoriu decorativ înregistrat prin relevee de detaliu fundamentează lucrările de intervenție, dar, în același timp, se constituie într-un martor al istoriei⁷⁶. Astfel, în prima etapă de proiectare a intervențiilor de urgență din 1964⁷⁷, se folosește releveul de arhitectură realizat în cadrul campaniilor de documentare ale Institutului de Arhitectură „Ion Mincu” din anul 1953⁷⁸. În perioada 1974–1977, releveul inițial va fi completat și extins sub coordonarea arhitectei Sanda Tocitu Ignat⁷⁹. În același timp, un releveu nou este realizat la comanda Comitetului județean pentru cultură și educație socialistă (Târgu Mureș), care-l expediază către DMI, împreună cu ridicarea topografică și cu un plan de situație al castelului Bethlen din Criș⁸⁰. În 1992, un releveu actualizat al castelului este realizat de noua echipă de proiectare⁸¹. O schiță de plan oarecum atipică a castelului din Criș se află în arhiva Institutului de protecție

⁷⁶ Din păcate, motivat de o politică de protecție a informațiilor conținute de releveele arhivei, Institutul Național al Patrimoniului a impus niște prețuri prohibitive la scanarea documentelor. O publicare integrală, într-o ediție critică, a tuturor releveelor realizate în intervalul 1953–1999 ar completa cronică secolului XX în evoluția monumentului.

⁷⁷ Vezi arhiva DMI, dosar nr. 4114/1964. O parte din planșele proiectului A37/1964 cuprinzând releveul reproduce integral releveul anterior, menționând în mod expres „copie după releveul Institutului Ion Mincu”. Planșele sunt semnate de G. Ionescu, R. Bordenache, E. Chefneux, S. Tocitu, V. Andronic.

⁷⁸ *Documente arhitectură* 1962, pl. 26–39.

⁷⁹ Arhiva DMI, dosar nr. 4117 – *Releveul Castelului Bethlen din Criș, Daneș, Mureș, 1974*, vezi planșele proiectului A127/1974, în care se află și detaliu portal, scara 1/20.

⁸⁰ Arhiva DMI, dosar nr. 4117. Pr. Mr. 7015/1974. Releveul este expediat pe adresa DMI în 20 august 1974, iar colectivul de relevare este format din E. Szigeti, Gy. Kresztes, G. Biró, G. Vargancsik, V. Heim.

⁸¹ Arhiva DMSI, dosar *Proiect intervenții urgente 1992–1997*, releveu realizat de arh. M. Neagu. DMSI – Direcția monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice se reînființează cf. Decretului nr. 91/05.II.1990.

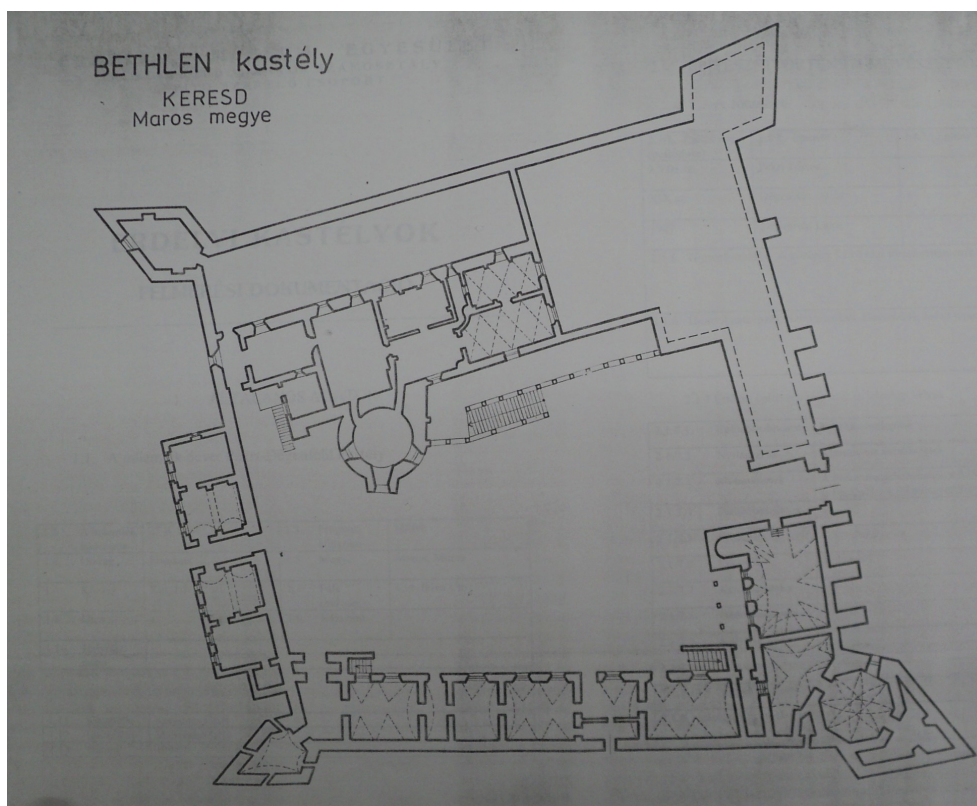

Fig. 8. Castelul Bethlen din Criș. Planul etajului (*Erdélyi kastélyok* 1994).

a monumentelor din Budapesta⁸², ca parte a campaniei de inventariere a castelelor din Transilvania din 1994. Fișa destinată monumentului din Criș publică planul ansamblului, prelungind loggia până la întâlnirea cu vechiul corp nordic (o posibilă reconstituire parțială a loggiei conform observațiilor relevate în cadrul săpăturile arheologice din anii 1974–1976) (fig. 8). Din păcate, acest corpus de relevee nu a fost până acum valorificat pentru valențele sale de cercetare asupra arhitecturii, așa cum nici documentarea de teren a arhitecturii monumentului nu a văzut lumina tiparului⁸³. Datorăm, însă, o punere în context a rezultatelor arheologice, prin analiza surselor documentare și a materialului litic, istoricului de artă Liana Tugearu⁸⁴, care redactează

⁸² *Erdélyi kastélyok 1994*, Maros megye, nr. inv. 38291.

⁸³ Arhitecta Sanda (Tocitu) Ignat coordonează intervențiile de restaurare în perioada 1964–1977. În etapa a doua de intervenții (1992–1999), proiectul este coordonat de către arh. C. Constantin.

⁸⁴ Prezența istoricului de artă Liana Tugearu în cercetările castelului Bethlen este semnalată pentru prima oară în mai 1974, când, alături de pictorul Matei Lăzărescu, realizează prima cercetare de teren (vezi arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 59 – *Cercetare de teren în vedere întocmirii unor studii de istoria artei și de restaurare a picturii*).

în 1977 un amplu studiu istoric, păstrat ca manuscris în arhiva DMI⁸⁵, iar mai târziu prezintă o parte din concluziile studiului într-un articol de referință privind sculptura și profilatura de Renaștere a monumentului⁸⁶. Rezultatele studiului sunt minimalizate, pornind de la interpretarea fragmentelor de arce gotice (fig. 9), menționate și de către I. Bielz în 1951⁸⁷, pe care autoarea le atribuie fie unei capele anterioare, fie bisericii evanghelice demolate în 1902⁸⁸.

Un ecou al acestor cercetări se va concretiza în 1975, în lucrarea de diplomă a Marinei Ileana Sabadoș, sub coordonarea lui Vasile Drăguț, rămasă și aceasta, din păcate, nepublicată⁸⁹. Lucrarea are meritul de a prelucra și valorifica într-un mod exhaustiv atât informațiile documentare, cât și bogata arhivă de fotografii, relevee, studii și materiale adunate pe parcursul celor 10 ani de activitate a DMI în restaurarea monumentului. Lucrarea prezintă și un catalog al pieselor profilate de piatră, organizate pe criteriul cronologic și însoțite de o analiză stilistică.

PROBLEMA FUNCȚIUNII MONUMENTULUI – UN BLOCAJ INSTITUȚIONAL?

DMI a finanțat activitatea de cercetare, restaurare și intervenții urgente referitoare la monumentul de arhitectură, în timp ce soluționarea instalațiilor și dotările specifice funcționării respectivului monument cădeau în sarcina beneficiarului, fiind dependente în logica lor funcțională de modul de folosire a construcțiilor. Este important de precizat modul de desfășurare (și finanțare) a restaurărilor în cadrul acestei instituții, pentru a decodifica într-un fel „enigma” tergiversărilor legate de finalizarea și implementarea acestui proiect. Primele propuneri teoretice de funcționalitate iau în discuție ideea unui muzeu⁹⁰. Ulterior, se ia în discuție ideea

⁸⁵ Arhiva DMI, dosar nr. D 4118, *Castelul Bethlen din Criș* (20 p. în manuscris). Autoarea preia cronologia stabilită în urma săpăturilor arheologice, dar face comentarii și analogii suplimentare, confruntând argumentele propuse în literatura de specialitate.

⁸⁶ Tugearu 1980, p. 81.

⁸⁷ Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 141–143. I. Bielz consemnează o „piatră de boltă” decorată cu o „rosetă gotică” și fragmentele unui ancadrament de fereastră gotică, în stil flamboiant. Câteva fragmente de piatră care par a proveni de la un asemenea ansamblu (însă fără rozetă) se mai conservă și astăzi în lapidariul temporar al castelului. Dimensiunile și profilatura indică proveniența lor de la o structură arhitecturală monumentală. Mulțumesc pe această cale domnului arheolog Zólya Levente-László, pentru permisiunea de a studia piesele de arhitectură la fața locului și colaborarea pe teren.

⁸⁸ Deși informația aceasta este preluată integral de către A. Kovács, autoarea este acuzată în același context că interpretează eronat bolta decorată cu benzi în stucatură a capelei drept o structură gotică (Kovács 2006, p. 141, 173, nota 345).

⁸⁹ Sabadoș 1975.

⁹⁰ Propunerea aparține Consiliului Popular al județului Mureș, semnată de către Iuliu Moldovan, care înaintează o adresă către DMI. Funcțiunea de muzeu este susținută și de Comisia Monumentelor Istorice, care aprobă proiectul de intervenție de urgență. Vezi referatul Eugeniei Greceanu la susținerea proiectului „Restaurarea castelului Bethlen din Criș”, Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 114.

Fig. 9. Castelul Bethlen din Criș. Fragmente de nervuri de piatră, provenite de la o fereastră gotică (arhiva DMASI, dosar T102, 1992).

unui hotel sau a unei tabere pentru copii. Soluția unei tabere pentru copii nu a fost agreată de DMI⁹¹, ci s-a propus găsirea unei destinații compatibile cu fragilitatea intrinsecă a monumentului istoric, în domeniul muzeal sau turistic. În cadrul Comisiei monumentelor istorice, arhitectul Grigore Ionescu insistă asupra importanței unei funcțiuni potrivite, invocând experiența internațională⁹².

În pregătirea prealabilă a intervențiilor de restaurare, DMI cere insistent stabilirea destinației viitoare și a temei de proiectare, fără de care proiectul nu poate înainta⁹³. GAS Criș revine în castel (fără o aprobare legală) și folosește din nou capela și parterul corpului vestic pentru depozitare⁹⁴. Peste doi ani, în lipsa unui beneficiar real, cu o strategie de utilizare a monumentului, se propune (în teorie)

⁹¹ Cf. minutele de la întâlnirea care a avut loc la 13 august 1974 și la care au participat Vasile Drăguț, directorul DMI, Gh. Sebestyén, secretar cu probleme de propagandă al Comitetului PMR, județul Mureș, Iuliu Moldovan, președinte al CJCES, P. Chioveanu, primarul Municipiului Tg. Mureș, Gh. Holitika, SSA – jud. Mureș (arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 57 verso).

⁹² Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 106–107. Merită subliniat faptul că arhitectul Grigore Ionescu era, la acea vreme, directorul Direcției Monumentelor Istorice, iar interesul pentru salvarea castelelor din Transilvania nu era de suprafață, fiind membru al Institutului Internațional al Castelelor. Mai mult, în același an participă la congresul internațional de la Viena, cu tema „*Reanimarea castelelor*”.

⁹³ La data de 6.XI.1973, arh. Sanda Negoescu, șeful proiectului de restaurare, cere amânarea predării proiectului și pe baza faptului că nu a primit încă o temă de proiectare. Comisia de avizare recomandă rezumarea DMI la lucrările de intervenții de urgență în situația în care nu se precizează beneficiarul și tema de proiectare din partea județului.

⁹⁴ Cf. referatului arhitectei Sanda Negoescu din 30.XI.1973.

variantea unei funcțiuni mixte, „care să îi asigure participarea la viața contemporană”, astfel: un muzeu de vânătoare la parterul și subsolul corpului de est al ansamblului, iar pentru corpul de vest s-a propus amenajarea unui restaurant la nivelul principal (etajul întâi), iar la nivelul parterului să fie anexele restaurantului, în timp ce la mansardă s-a propus amenajarea unui grup de cazare⁹⁵. Abia peste un an se găsește un beneficiar, prin hotărârea Ministerului Turismului, pentru preluarea castelului și semnarea acordului privind valorificarea, respectiv „tema de folosință” propusă de DMI⁹⁶. Pe lângă schema deja cunoscută, se mai propune amenajarea unei crame la subsolul corpului estic, iar la etaj saloane destinate unor evenimente de tipul simpozioanelor și adunărilor restrânse. Capela ar fi fost destinată unei expoziții permanente, care să prezinte istoria castelului, alături de amenajarea unui *lapidarium*. Pe latura de nord, zona vestică, se dorea amenajarea unui pavilion de recepție și birouri, iar locul centralei termice era plasat în afara incintei⁹⁷.

Reluarea lucrărilor de restaurare, începând cu anul 1992, propune în schema de utilizare a castelului o serie de spații destinate comerțului (vânzare de produse de carne specifice zonei, depozit de vinuri cu vânzare), spații de cazare, crămă și restaurant, bibliotecă, bar și punct de belvedere⁹⁸.

Ne rămâne să contemplăm pe hârtie aceste variante. Dar, în privința insistenței și revenirii peste ani (fără prea mult succes) asupra discuțiilor purtate între diferitele instituții ale statului pentru a găsi funcțiunea ideală și un beneficiar concret care să aibă capacitatea și responsabilitatea întreținerii adecvate a unui monument, se evidențiază un simptom al inerției pe care orice sistem politic îl generează odată cu transferul proprietății în abstracta responsabilitate a statului. Recuperarea vocației sociale a monumentelor istorice este astăzi mai actuală ca oricând, dar o abordare exigentă și precaută, asemenea celei care a animat discuțiile privind refuncționalizarea castelului Bethlen din Criș, ar fi binevenită și astăzi, în graba de a „reda comunității” monumentele, indiferent de consecințe (*i.e.* festivaluri de mari dimensiuni, tabere în interiorul monumentului ș.a.).

*

Materialul de arhivă referitor la lucrările de intervenție realizate între anii 1964 și 1999 conturează un efort susținut de a interveni responsabil asupra unui monument valoros, într-un context politic extrem de instabil, cu întreruperi care nu au ținut de voința profesioniștilor, dar care au avut efecte catastrofale. Manipularea unor imagini din anii '90, prezentând starea de abandon a acestui valoros monument, cu scopul de a

⁹⁵ Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 38, 50 verso, dosar nr. D 4114, Proiect A127/1974 – *Tema de proiectare*. Liana Tugearu recomandă transformarea integrală a castelului în muzeu și cu amenajarea unui amplu *lapidarium*, iar soluția de cazare să fie soluționată independent de monument (cf. arhiva DMI, dosar nr. D 4118, Studiul istoric L. Tugearu, p. 18).

⁹⁶ Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 18, 22, Adresa nr. 8/1369 din data 30.III.1976.

⁹⁷ Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 6–7, *Tema de proiectare pentru instalații electrice, sanitare și de încălzire și pentru incendii la castelul Criș, comuna Daneș, județul Mureș*.

⁹⁸ Arhiva DMI, Dosar Proiect T102 – *Studiu temă*, referat de M. Neagu (șef proiect).

nega valoarea și importanța lucrărilor de restaurare și cercetare, a avut la origine, cel mai probabil, scopul de a câștiga simpatia și bunăvoința (juridică sau doar publică) în favoarea unuia sau a altuia. Dar faptul că în literatura de specialitate se perpetuează aceeași opinie, prea ușor decontextualizată, ne indică o tendință îngrijorătoare, de care cercetarea științifică ar trebui să se ferească: alunecarea spre propagandă. Cunoașterea documentațiilor tehnice din arhiva Institutului Național al Patrimoniului este esențială pentru umplerea golurilor de informație pe care o restaurare neterminată (de două ori) pare că le-a lăsat. Și astăzi, fără o cercetare specifică arhitecturii arheologice, care să releveze structurile de zidărie (încă) dezvelite ale complexului la un nivel ridicat de detaliu (de tipul *piatră-cu-piatră*), se va rata, din păcate, încă o dată, oportunitatea de a descifra în mai mare măsură istoria acestui monument.

MULȚUMIRI

Această cercetare a fost realizată cu sprijinul unei finanțări din partea Ministerului Educației și Cercetării, CNCS - UEFISCDI, proiect nr. PN-III-P1-1.1-PD-2019-0865, în cadrul PNCDI III.

BIBLIOGRAFIE

Anghel 1972	Gh. Anghel, <i>Cetăți medievale din Transilvania</i> , București, 1972.
Báalogh 1943	J. Báalogh, <i>Az Erdélyi Renaissance. I. 1460–1541</i> , Kolozsvár, 1943.
B. Nagy 1970	M. B. Nagy, <i>Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok</i> , București, 1970.
Biró 1943	J. Biró, <i>Erdélyi kastélyok</i> , Budapest, 1943.
Burnichioiu 2017	I. Burnichioiu, <i>The Historical Residential Architecture under Totalitarian Regimes and After. The Romanian Case</i> , AUA–SH 21, 1, 2017, p. 13–44.
Cosnean Nistor 2021	L. Cosnean Nistor, <i>Loggias in the Renaissance Courtly Architecture. Hunedoara and Criș</i> , în L. Cosnean Nistor, V. Apostol, M.C. Popescu, Ș. Bălăci, N. Toma (eds.), <i>Arhitectură-Restaurare-Arheologie. In honorem Monica Mărgineanu Cârstoiu</i> , București, 2021, p. 69–102.
<i>Documente arhitectură</i> 1962	G. Ionescu, Gh. Curinschi (eds.), <i>Documente de arhitectură din România</i> , vol. 7, București, 1962.
Dumitrache 1997	M. Dumitrache, <i>Castelul Bethlen din Criș (Jud. Mureș)</i> , ActaMN 33/II, 1997, p. 283–292.
Entz 1996	G. Entz, <i>Erdély építészete a 14–16. században [Arhitectura din Transilvania în secolele XIV–XVI]</i> , Kolozsvár, 1996.
Fabini 1976	H. Fabini, <i>Restaurarea unui valoros monument al arhitecturii civile din timpul Renașterii din Transilvania: Casa Schuller din Mediaș</i> , RMM–MIA 45, 1, 1976, p. 39–42.
Feuer-Tóth 1981	R. Feuer-Tóth, <i>Renaissance Architecture in Hungary</i> , Budapest, 1981.
de Gérando 1845	A. de Gérando, <i>La Transylvanie et ses habitants</i> , vol. II, Paris, 1845.
Ionescu 1982	G. Ionescu, <i>Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor</i> , București, 1982.

- Iosipescu, Iosipescu 1999 R. Iosipescu, S. Iosipescu, *Castelul Bethlen-Criș, jud. Mureș. Raport de cercetare arheologică. Campania 1998*, BCMI 10, 1–4, 1999, p. 68–79.
- Karczag, Szabó 2010 Á. Karczag, T. Szabó, *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Várak, várkastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok és erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig*, Budapest, 2010.
- Keresztes 1995 Gy. Keresztes, *Maros megyei kastélyok és udvarházak*, Marosvásárhely, 1995.
- Kovács 2006 A. Kovács, *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*, Budapest – Kolozsvár, 2006.
- Kovács 2013 A. Kovács, *Kastélyrekonstrukciók Erdélyben*, Korunk 24, 6, 2013, p. 3–13.
- Kovács 2017 Zs. Kovács, *Political Emblems in the Decoration of Transylvanian Noble Residencies (17th and 18th centuries). The Mural Paintings of the Bethlen Castle in Criș and the Rákóczi-Bornemisza Country House in Gurghiu*, AUA–SH 21/II, 2017, p. 31–73.
- Kövári 1892 L. Kövári, *Erdély régiségei* [Antichitățile Transilvaniei], Pest, 1852.
- Lukinich 1927 I. Lukinich, *A bethleni gróf Bethlen család története*, Budapest, 1927.
- Nistor 2014 S. Nistor, *Gestiunea patrimoniului construit românesc și evoluția numărului de monumente din lista monumentelor istorice*, Transsylvania Nostra 3, 2014, p. 26–34.
- P. Kovács 2011 Kl. P. Kovács, *The Construction of Bastioned Fortress in 16th-Century Transylvania*, in G. Kovács Kiss (ed.), *Studies in the History of Early Modern Transylvania*, New York, 2011, p. 359–395.
- Perczel 2001 C.O. Perczel, *A History of Architecture in the Carpathian Basin 1000–1920*, New York, 2001.
- Rádos 1939 J. Rádos, *Magyar kastélyok*, Budapest, 1939.
- Sabadoș 1975 M.I. Sabadoș, *Castelul Bethlen din satul Criș. Monografie*, Lucrare de licență, Institutul de arte plastice „Nicolae Grigorescu” – Facultatea de arte plastice. Secția Istoria și Teoria Artei, București, 1975.
- Sebestyén 1984 Gh. Sebestyén, *Unele aspecte privind constructorii Renașterii în Transilvania*, Apulum, 22, 1984, p. 124–127.
- Sebestyén 1987 Gh. Sebestyén, *O pagină din istoria arhitecturii. Renașterea*, București, 1987.
- Sebestyén, Sebestyén 1963 Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *Arhitectura Renașterii în Transilvania*, București, 1963.
- Suciu 1967 C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. 1, București, 1967.
- Șerban 2001–2003 I. Șerban, *Fondurile arhivistice ale Comisiunii monumentelor istorice și Direcției monumentelor istorice*, RMI 62, 1, 2001–2003, p. 121–123.
- Takács 1970 M.H. Takács, *Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század)*, Budapest, 1970.
- Tugearu 1980 L. Tugearu, *Profilatura și sculptura decorativă de renaștere de la castelul din Criș*, RMM–MIA 49, 2, 1980, p. 81–86.

Arhiva DMI

Arhiva DMASI

Arhiva MÉM–MDK

Erdélyi kastélyok 1994

Arhiva Institutului Național al Patrimoniului – Fond DMI

Arhiva Institutului Național al Patrimoniului – Fond DMASI

Arhiva Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ

Erdélyi kastélyok, felmérési dokumentáció, Kolozsvár, Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtára, Budapest, 1994.

THE BETHLEN NOBLE RESIDENCE FROM CRIȘ (MUREȘ COUNTY) IN THE HISTORICAL MONUMENTS DIRECTION ARCHIVE

ABSTRACT

The Bethlen residence from Criș (hu. *Keresd*, germ. *Kreisch*), built over several stages broadly between the fifteenth and late seventeenth century is considered to be one of the most emblematic buildings of the Transylvanian Renaissance. Thus, a vivid interest in its research manifested continuously starting from the nineteenth century onwards, with minor progress though in understanding the relative chronology of its many architectural components: in the western part a medieval donjon attached to a rectangular two-stories building, with a loggia extending in its front, longer than the building itself (!); an octagonal tower built in the north-eastern corner of the precinct, with buildings developed on both the northern and the eastern sides of an irregular rectangular-shaped enceinte. The corners of the precinct have old-Italian-shaped towers, inspired by the early-modern fortifications of the citadels.

The complex suffered major damages starting with the agrarian reforms from 1945, and later with the confiscation of all private estates, which dramatically impacted the elites' architectural heritages all over Romania. From this period onwards until the late 1970s the buildings have functioned as deposits for agricultural products and machines, a kindergarten with a canteen, and offices belonging to the former Communist agricultural cooperative, which became the owner and the true beneficiary of these buildings. Since 1951, the professionals started to report the danger of destroying this important monument (listed as a historical monument of Romania since 1955) and tried to force the removal of the agricultural cooperative from its possession (using both threat articles in the major propaganda newspapers, but also by starting a lawsuit). Moreover, from 1964 onward the Historical Monuments Direction (Direcția Monumentelor Istorice, hence DMI) from Bucharest became actively involved in the preservation of the Bethlen castle in Criș. The archive of this institution (nowadays part of the National Institute of Heritage archive) preserves impressive documentation, covering almost four decades of continuous monitoring of the monument (over 18 files, with thousands of field reports, projects of conservation, architectural surveys, and a consistent photo collection). The actions were managed on two levels: firstly, the planning of urgent protection actions with a further ample and systematic restoration project, and secondly the negotiation of a compatible function, which would assure a sustainable use in the future. Unfortunately, in 1977 all the actions have been abruptly stopped, as the institution itself had been dissolved overnight due to a political, authoritarian decision, leaving the restoration unfinished. But more, from now on, until the 1990s, the abandoned castle has been the victim of robbery and vandalism, with parts of the castle collapsing and vegetation invading the surroundings (figs. 5a-c). The change of the political regime in 1989 brought the re-establishment of the Historical Monuments Direction, the Bethlen castle from Criș being re-included in the National Restoration Investment Plan starting with 1992. The re-evaluation of the current state of preservation brought, normally, changes and adaptation of the conservation projects. Nevertheless, the same destiny,

of an unexpected stop in the actual works of restorations happened in 1999, when the castle was subject of the Bethlen heirs reclaim.

The damages and the important loss of original material, with its subsequent historical information, of the castle over these turbulent decades have been easily interpreted in the recent literature as the incompetence of “Romanian specialists from Bucharest”, unable to properly understand and protect the Hungarian heritage from Transylvania. The documentation of the research (partly published) and the restoration projects preserved in the DMI Archive reveal a different situation. The present article presents a chronological synthesis of the research and conservation interventions conducted under the patronage of the Direction of Historical Monuments. The information is valuable not only for the help of demystifying the history of research in the case of this monument but also for notifying on the rich content of the archive. I mention here the most important documents in the architectural history of the monument: three archaeological reports – with unedited graphical recordings, a photo collection covering the period of 1951–1999, and a corpus of four different architectural surveys, recording in detail the architecture and the decoration of the monument.

Keywords: Archive of Historical Monuments Direction, Bethlen castle in Criș (*Keresd, Kreisch*), archaeological research, architectural survey, urgent repairs, restoration

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. The Bethlen castle in Criș, 1952 (DMI photo collection, no. 3205, arch. M. Melicson).

Fig. 2. The Bethlen castle in Criș. The 1953 architectural survey. a. The ground-floor layout; b. The first-floor layout; c. The western wing, the medieval donjon, and the southwestern corner tower (*Documente arhitectură* 1962, pl. 27, 28, 33).

Fig. 3. Bethlen castle in Criș. a. The castle courtyard in the GAS administration (DMI photo collection, no. 3019, arch. T. Oteteleşan, 1971); b. The main entrance (DMI photo collection, no. 3019, arch. T. Oteteleşan, 1971); c. The octagonal corner tower (DMI photo collection, no. 739, arch. E. Greceanu, 1961); d. Eastern wing (DMI photo collection, no. 1473, arch. S. Tocitu, 1965); e. North-eastern wing (DMI photo collection, no. 3019, arch. T. Oteteleşan, 1971).

Fig. 4. The Georgius Bethlen castle in 1976 (DMI archive, file D 4118).

Fig. 5. The Bethlen castle in the 90s. a. The donjon and loggia (MÉM–MDK archive Budapest, 1988); b. The eastern wing (DMASI archive, file T102, 1992); c. The partial collapse of the vault, western wing, first floor (DMASI archive, file T102, 1992).

Fig. 6. The Bethlen castle. Baluster discovered during the archaeological excavation from 1974 (DMASI archive, file T102, 1992).

Fig. 7. The Bethlen castle. The door stone frame of the chapel (DMI archive, file D 152, fig. 12).

Fig. 8. The Bethlen castle. The 1994 architectural survey of the castle, first-floor (*Erdélyi kastélyok* 1994).

Fig. 9. The Bethlen castle. Fragments of stone ribs, from a medieval gothic window (DMASI archive, file T102, 1992).

ABREVIERI

ÄAT	Ägypten und Altes Testament: Studien zu Geschichte, Kultur und Religion Ägyptens und des Alten Testaments
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
AD	Αρχαιολογικόν Δελτίον, Athens
AÉ	L'Année épigraphique, Paris, 1888–
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Vienna, 1877–1897
AIAC	Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj
AJHG	American Journal of Human Genetics
AJPA	American Journal of Physical Anthropology
AmAnthr	American Anthropologist
AMMR	Anuarul Muzeului Marinei Române, Constanța
AnB	Analele Banatului, Timișoara
AnȘUIași	Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
Antiquity	Antiquity, University of York
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArchBulg	Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchRoz	Archaeologické Rozhledy, Praga
Argesis	Argesis. Muzeul județean Argeș, Pitești
Arhivele Olteniei	Arhivele Olteniei, Craiova
AUA–SH	Annales Universitatis Apulensis. Series Historica, Alba Iulia
Banatica	Banatica. Muzeul Banatului Montan, Reșița
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BÉ	Bulletin épigraphique in REG, Paris, 1888 –
BIAB	Bulletin de l'Institut archéologique bulgare, Sofia
BiblThrac	Bibliotheca Thracologica, București
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, București
I.British Mus.	<i>The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum</i> , Oxford, 1874–1916
Byzantina	Byzantina. Annual review of the Centre for Byzantine Research, Aristotle University of Thessaloniki, Thessaloniki
I.Byzantion	A. Lajtar, <i>Die Inschriften von Byzantion. I. Die Inschriften</i> (IGSK 58), Bonn, 2000
CAH	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România
CCET	Zlatozara Gočeva, Manfred Oppermann, Nubar Hampartumian and Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović. <i>Corpus cultus equitis Thracii</i> . 5 vols. « Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain », 74,1-5. Leiden 1979-1984. Vol. I, Zlatozara Gočeva und Manfred Oppermann, eds., <i>Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae</i> (1979); II,1-2, Zlatozara Gočeva und Manfred Oppermann, <i>Monumenta inter Danubium et Haemum reperta. 1. Durostorum et vicinia, regio oppidi Tolbuhin, Marcianopolis et vicinia, regio oppidi Sumen</i> (1981) and ... 2. <i>Regio oppidi Targoviste, Abrittus et vicinia, Sexaginta Prista et vicinia, Nicopolis ad Istrum et vicinia. Novae</i> (1984): IV. Nubar Hampartumian. <i>Moesia Inferior</i>

- (*Romanian section*) and *Dacia* (1979); V, Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, *Monumenta intra fines Iugoslaviae reperta* (1982)
- CepR Constantin C. Petolescu, *Cronica epigrafică a României*, SCIVA, București
- Chiron Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München
- CIG *Corpus Inscriptionum Graecarum*, Berlin
- CIGD Ligia Ruscu, *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum*, Debrecen, 2003
- CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863–
- CIMRM J.M. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, 2 vol. 1956–1960
- CIRB V.V. Struve, *Corpus inscriptionum Regni Bosporani*, Moscow, 1965
- CNA Cronica Numismatică și Arheologică, București
- Corinth VIII.3 J.H. Kent, *Corinth, VIII.3. The Inscriptions 1926–1950*, Princeton, 1966
- Crisia Crisia. Muzeul Țării Crișurilor, Oradea
- CSA Current Swedish Archaeology, Swedish Archaeological Society, Stockholm
- Dacia Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; Dacia N.S. (nouvelle série), Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Académie Roumaine, Institut d'archéologie « V. Pârvan », București
- Das Altertum Das Altertum, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin
- DNP H. Cancik, H. Schneider (ed.), *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, Stuttgart, Weimar, 1996–2003
- EAIVR *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României, A–C, D–L, M–Q*, București, 1994, 1996, 2000
- EphemNap Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
- Epigraphica Epigraphica. Periodico Internazionale di Epigraphia
- Fortunatae Fortunatae. Revista Canaria de Filología, Cultura y Humanidades Clásicas, Universidad de la Laguna, San Cristóbal, Tenerife, Spania
- I.Hierapolis W. Judeich, *Inchriften*, in C. Humann, C. Cichorius, W. Judeich, F. Winter, *Altertümer von Hierapolis*, Berlin, 1898, p. 67–180
- IDR *Inscriptiones Daciae Romanae – Inscriptiile Daciei romane*, colecție coordonată de Dionisie M. Pippidi și Ioan Iosif Russu, București, I. *Introducere istorică și epigrafică – Diplomele militare – Tăblițele cerate* (Ioan Iosif Russu), 1975; II. *Oltenia și Muntenia* (Grigore Florescu și Constantin C. Petolescu), 1977; III/1. *Dacia Superior. Zona de sud-vest* (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Nicolae Gudea, Volker Wollmann și Milena Dușanić), 1977; III/2. *Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)* (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Ioan Piso și Volker Wollmann), 1980; III/3. *Dacia Superior. Zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crișului)* (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Octavian Floca și Volker Wollmann), 1984; III/4. *Zona răsăriteană* (Ioan Iosif Russu), 1988; III/5 *Inscriptions d'Apulum* (deux fascicules, Ioan Piso), Paris, 2001 (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, XXIV); III/6. *Apulum – Instrumentum domesticum*, București, 1999 (Cloșca L. Băluță)
- IDRE Constantin C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, I–II, Bucarest, 1996–2000
- IG *Inscriptiones Graecae*, Berlin, 1873–
- IGB Georgi Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* I–V, Sofia, 1956–1997

IGLR	Emilian Popescu, <i>Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România</i> , București, 1976
ILD	Constantin C. Petolescu, <i>Inscripții latine din Dacia</i> , I–II, București, 2005–2016
ILS	Hermann Dessau, <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , Berlin, I (1892), II/1–2 (1906), III/1 (1914), III/2 (1916)
IMS I	M. Mirković, S. Dušanić, <i>Inscriptions de la Mésie Supérieure. I. Singidunum et le nord-ouest de la province</i> , Belgrade, 1976
ISM	<i>Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae – Inscripțiile din Sythia Minor</i> , București, I. <i>Histria și împrejurimile</i> (Dionisie M. Pippidi), 1983; II. <i>Tomis et territorium – Tomis și teritoriul său</i> (Iorgu Stoian), 1987; III. <i>Callatis et territorium – Callatis et son territoire</i> (Alexandru Avram), 1999; IV. <i>Tropaeum – Durostorum – Axiopolis</i> (Emilian Popescu), 2015; V. <i>Capidava – Troesmis – Noviodunum</i> (Emilia Doruțiu-Boilă), 1980; VI.2. <i>Supplementa 2. Tomis et territorium Tomis et son territoire</i> (Alexandru Avram, Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu), 2018
Istros	Istros, Muzeul Brăilei „Carol I”, Brăila
JAHA	Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca
JAS	Journal of Archaeological Sciences, London – New York
LIMC V	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae</i> , vol. V. 1–2, Zürich – München, 1990.
LGPN I	P.M. Fraser, E. Matthews (eds.), <i>A Lexikon of Greek Personal Names, I. The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica</i> , Oxford, 1987
LGPN II	M.J. Osborne, S.G. Byrne (eds.), <i>A Lexikon of Greek Personal Names, II. Attica</i> , Oxford, 1994
LGPN IV	P.M. Fraser, E. Matthews (eds.), <i>A Lexikon of Greek Personal Names, IV. Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea</i> , Oxford, 2005
LGPN V A	T. Corsten (ed.), <i>A Lexikon of Greek Personal Names, V A. Coastal Asia Minor: Pontos to Ionia</i> , Oxford, 2010
LGPN V B	T. Corsten (ed.), <i>A Lexikon of Greek Personal Names, J.-S. Balzat, R. W. V. Catling, E. Chiricat, T. Corsten (eds.), V B. Coastal Asia Minor: Caria to Cilicia</i> , Oxford, 2014
LGPN V C	P.M. Fraser, E. Matthews (eds.), <i>A Lexikon of Greek Personal Names, J.-S. Balzat, R. W. V. Catling, E. Chiricat, T. Corsten (eds.), V C. Inland Asia Minor</i> , Oxford, 2018
Marisia	Marisia, Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice, București
I.Mus. Iznik	S. Şahin, <i>Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia)</i> , I–II 1–3 (IGSK 9–10 1–3), Bonn, 1979–1987
O.Krok I	H. Cuvigny, <i>Ostraca de Krokodilô I. La correspondance militaire et sa circulation. Praesidia du désert de Bérénice II, O.Krok. 1–151</i> , Cairo, 2005
O.Krok II	A Bülow-Jacobsen, J.-L. Fournet, B. Redon, <i>Ostraca de Krokodilô II. La correspondance privée et les réseaux personnels de Philoklès, Apollôs et Ischyras. Praesidia du désert de Bérénice V, O.Krok 152–334</i> , Cairo, 2019
OLA	Orientalia Lovaniensia Analecta, Leuven
Oltenia	Oltenia. Studii și Comunicări, Craiova
PAT	Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, Cluj-Napoca/Paris – Budapesta
I.Perinthos	M.H. Sayar, <i>Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften</i> , Vienna, 1998

Peuce	Peuce. Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea
PIR ²	E. Groag <i>et alii</i> , <i>Prosopographia Imperii Romani</i> , 2nd ed., Berlin, 1933–.
Pontica	Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța
RE	Pauly-Wissowa, <i>Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft</i> , Stuttgart, 1893–
RÉG	Revue des Études Grecques, Paris.
Revista Bistriței	Revista Bistriței, Bistrița
RICIS	L. Bricault, <i>Recueil des inscriptions concernant les cultes Isiaques</i> , Paris, 2005
RIU	<i>Römische Inschriften Ungarns</i> , Budapesta
RGZM	Barbara Pferdehirt, <i>Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums</i> , Mainz, 2004
RMD	Margaret M. Roxan, <i>Roman Military Diplomas</i> , London: I. <i>Roman Military Diplomas 1954–1977</i> , 1978; II. <i>Roman Military Diplomas 1978–1984</i> , 1985; III. <i>Roman Military Diplomas 1985–1993</i> , 1994; Margaret M. Roxan, P. Holder, <i>Roman Military Diplomas IV</i> , 2003; P. Holder, <i>Roman Military Diplomas V</i> , 2006
RMI	Revista Monumentelor Istorice, București
RMIA.SM	Revista Monumentelor Istorice și de Artă. Seria Monumente, București
RMM–MIA	Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă, București
SCIM	Studii și Cercetări de Istorie Medie, București
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
SCN	Studii și Cercetări de Numismatică, București
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i> , Leiden, 1923–
I.Smyrna	G. Petzl, <i>Die Inschriften von Smyrna</i> , I–II.1–2 (IGSK 23–24.1–2), Bonn, 1982–1990
SprawArch	Sprawozdania Archeologiczne, Wrocław-Varșovia-Cracovia
Starinar	Starinar, Belgrad
StComSatuMare	Studii și Comunicări, Satu Mare
StudiaUBB.Historia	Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”. Studia Historia, Cluj-Napoca
StCl	Studii Clasice, București
TAM	<i>Tituli Asiae Minoris</i> , Vienna, 1901–
Terra Sebus	Terra Sebus. Acta Musei Sabesieinsis, Muzeul Municipal „Ioan Raica”, Sebeș
I.Thrake Aeg.	L.D. Loukopolou <i>et alii</i> , <i>Ἐπιγραφές τῆς Θράκης τοῦ Αἰγαίου μεταξύ τῶν ποταμῶν Νέστου καὶ Ἐβρου (Νομοὶ Ξάνθης, Ροδόπης καὶ Ἐβρου)</i> , Athens, 2005
Tyche	Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, Viena
Valachica	Valachica. Chronica Valachica. Studii și materiale de istorie, Muzeul Județean Dâmbovița, Târgoviște
VAMZ	Vjesnik Arheoloskog Muyeja u Zagrebu, Zagreb
VDI	Vestnik Drevnej Istorii, Moscova
YES	Yale Egyptological Seminar
Ziridava	Ziridava. Studia Archaeologica, Muzeul Județean Arad, Arad
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn